

STÓRIA SARDA E DE SU SÀRRABUS

EDADI JUIGALI

**UFÌTZIU LÌNGUA SARDA
DE SU SÀRRABUS**

REGIONE AUTÒNOMA DE SARDIGNA
REGIONE AUTONOMA DELLA SARDEGNA

PROGETU FINANTZIAU DAE SA LEI 482/1999 E SA L.R. 22/2018

TULIS ANNUALIDADI 2023/2024

BIBLIOGRAFIA

R. Ledda, *Censimento archeologico nel territorio del comune di Villaputzu*

R. Ledda, *Censimento archeologico nel territorio del comune di Muravera*

T. Pili, *Il Medioevo nella Sardegna sud-orientale*

M. Brigaglia, *La Sardegna Tutta la Storia in mille domande*

f. Pinna, *Le testimonianze archeologiche relative ai rapporti tra gli Arabi e la Sardegna nel medioevo*

A. Garau, *Mariano IV d'Arborea e la guerra nel medioevo in Sardegna*

lamiasardegna.it

wikipedia.org

<https://percorsidisardegna.wordpress.com/2012/09/26/6-le-invasioni-arabe-e-piraterie-in-sardegna/>

ANS Assemblea Nazionale Sarda

medas imàginis funt pigadas dae internet

operadori autori de custu materiali: Danilo Melis

SA FORMADURA DE
IS JUIG AUS

ARRESÙMINI DE SA MUDADURA AMMINISTRATIVA

papa Leoni IV

papa Nigola I

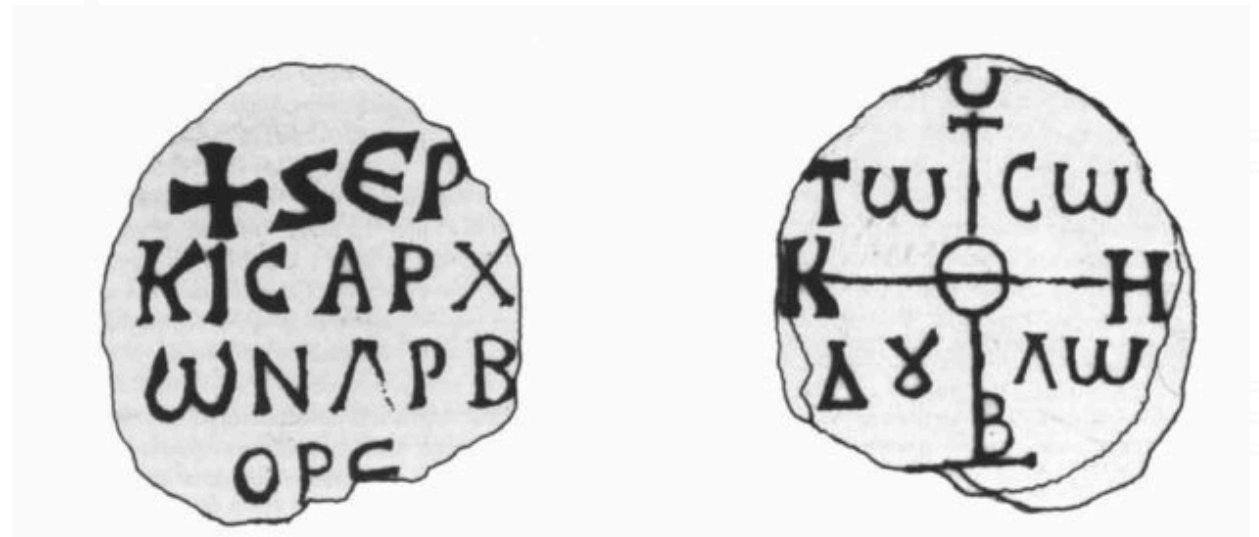
papa Juanni VIII

- **sec. VII:** cuncentrazzioni de is poderius militaris (*dux*) e civilis in sa figura de su *iudex provinciae*;
- **815:** in una lètera de papa Leoni IV est arremonau po sa primu borta unu **àrchon** o *ipatos* de Sardìnnia;
- **840:** su geògrafu arabbu Ibn Khurdādhbih arremonat de sa preséntzia in Sardìnnia de unu **batrìq**, est a nai de unu consoli de Sardìnnia, Còrsica e Balearis;
- **851:** papa Leone IV torrat a scriri a s'arconti de Sardìnnia;
- **864:** papa Nigola I mandat una lètera a is ***Iudices Sardiniae*** (po sa primu borta arremonaus a su plurali) ammonestendeddus po is cojas intra de su própriu areu (seguramenti praticadas po mantenni s'eredidarietàadi de is càrrigas);
- **872:** papa Juanni VIII mandat una lètera a is ***Principes Sardiniae***.

SU SÉLLIU DE ZERCHIS

In su **915** s'imperadori bizantinu **Costantinu VII Porfirogénitu** intra de is vàrius ofitzialis imperialis arremonat ancora "unu" arconti po sa Sardìnnia. Parit cumentu chi siat torrada una figura sola a cumandu de sa Sardìnnia. Ma, in su 1990 ant agatau in Tharros (primu capitali arbaresa) unu **sélliu** cun scritu in aregu **Zerchis àrchon Arbor**, sinnu ca fortzis **sa figura de s'arconti siat stétia multiplicada** po favoressi unu controllu prus capillari de is territórius e de aici unu tempus de reazioni prus lestru a is scurrerias de mussulmanus.

IS “PRIMUS” 4 JUDIQUES

Sa **primu fonti documentali** segura chi figurat sa **partzidura difinia** de s'amministratzioni **de Sardìnnia** est s'**epistola de papa Gregóriu VII**, scritta su 14 de mesi de ladàmini de su **1073**, e **indiritzada a is 4 judikes**: *Mariani* de Turre, *Costantinus* de Gaddura, *Torgodori* de Caralis, *Orzocor* de Arbarée. In custa lìtera su papa arremonat is **antiqui parentes** de is *judikes*, ponendi a campu s'**arrexinamentu stóricu de is areus juigalis**.

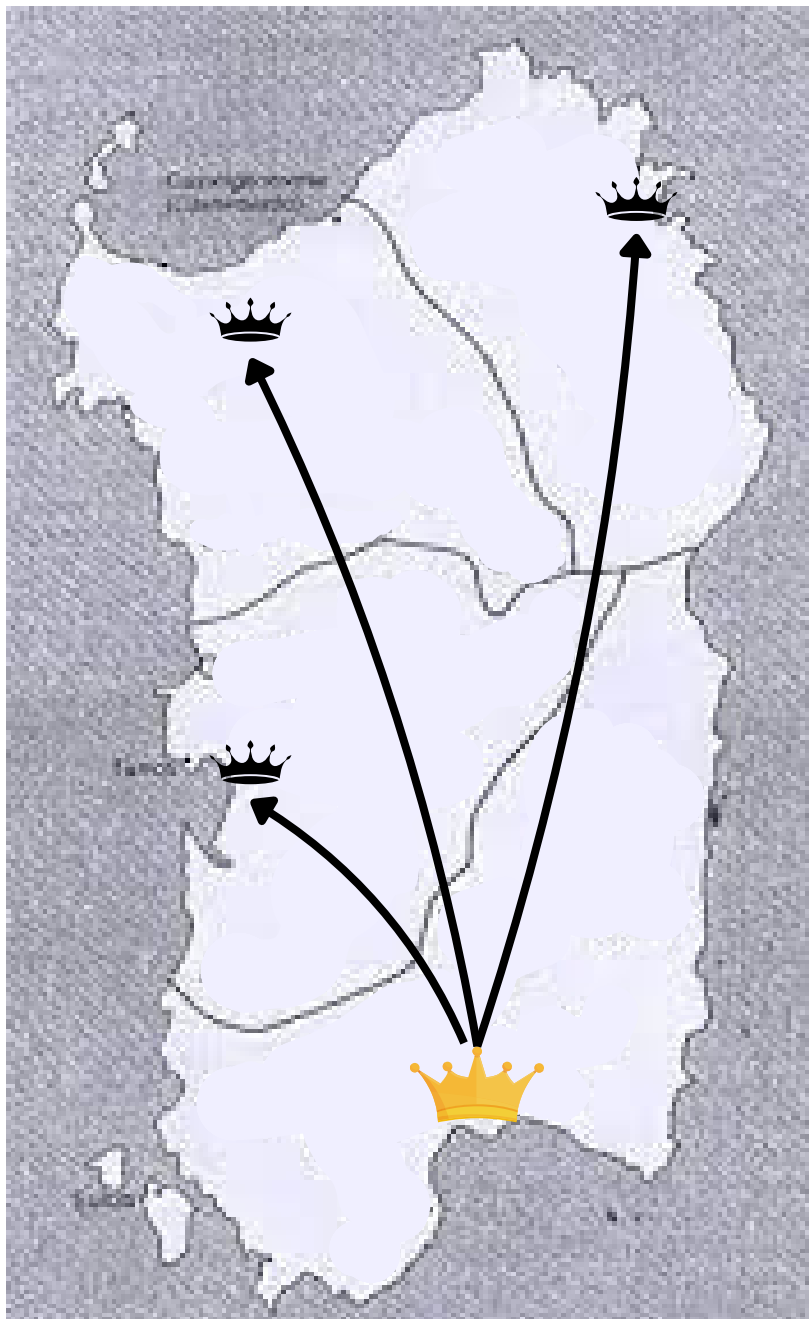

S'ARREXINAMENTU DE IS LACON-GUNALE

Custus primus judikes furiant totus de s'areu de is Lacon-Gunale. Cunforma a stùdius linguìsticus nous (Paulis, Bertolami) parit chi su **scatili** siat de **arréxini prelatina**, ponendi a campu s'**orìgini sarda** insoru, acapiau a is biddas de Làconi e Gunale, una bidda sparéssia a parti de Artzaghena. Custu areu seguramenti si furiat **integrau** beni **in su sistema bizantinu** e faiat parti de s'**aristocrazia terriera**. In su tempus est probbàbbili chi si siat imparentau cun is areus chi guvernànt, lompendi a **imbucai in is dinàmicas de spoil-system bizantinas**.

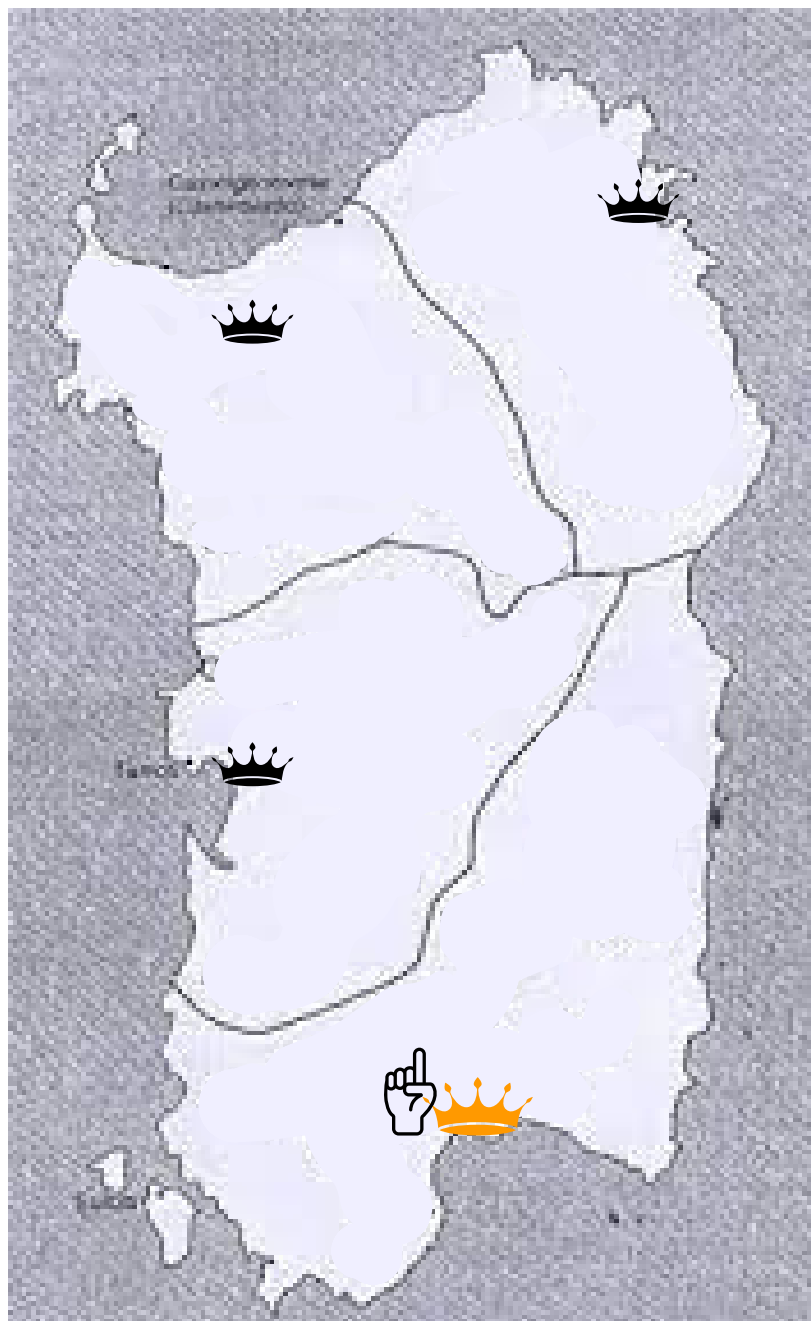

SA DECENTRALIZATZIONI

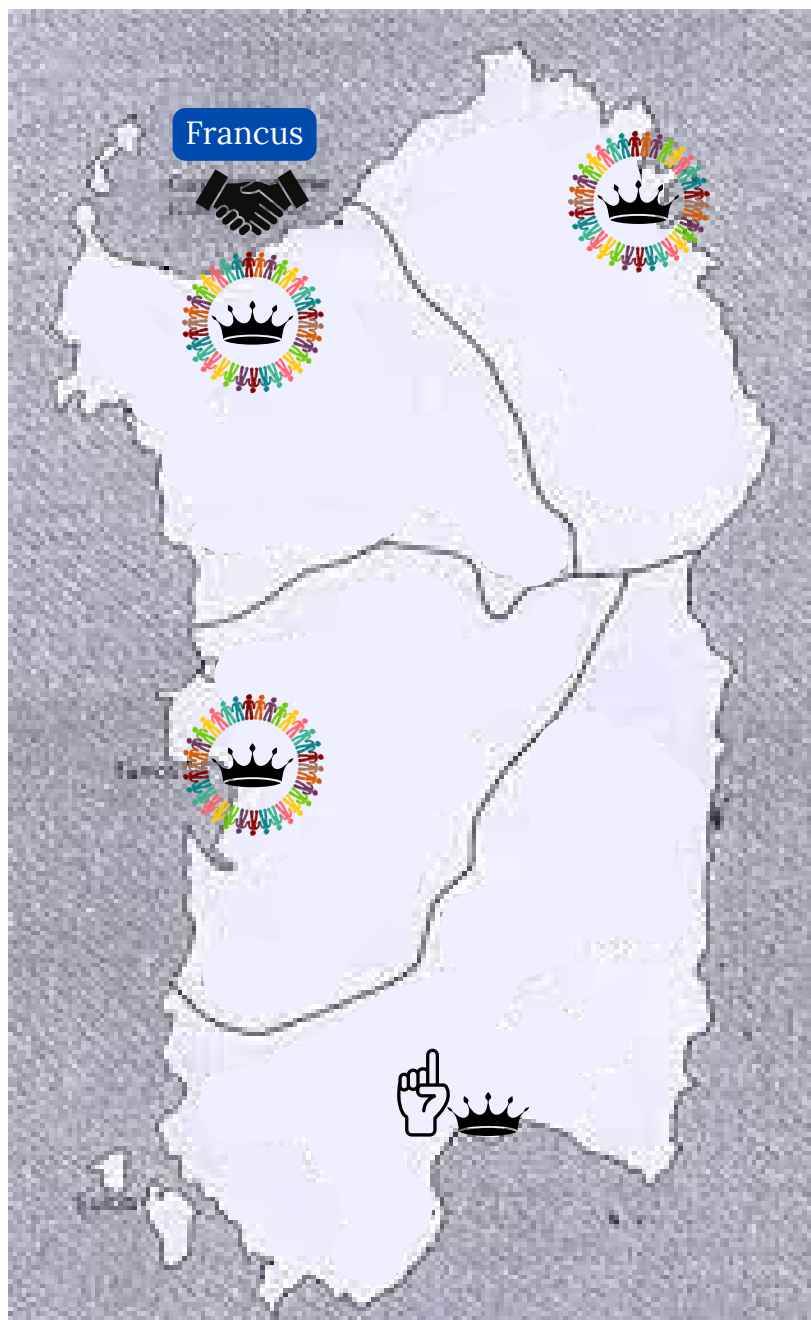
No est craru candu is Lacon-Gunale apant otènniu sa càrriga prus arta (*iudex provinciae* o *àrchon*) ma seguramenti est acuntéssiu aprofetendi de sa situatzioni de **crisi de is bizantinus** in Sardìnnia. Sa farta de controllu in is **sec. IX-X** difatis at permìtiu a custu areu de s'arrexinai furriendi a **ereditàrias** is càrrigas imperialis. **Po mori de is scurrerias arabbas s'àrchon**, cun seu in Caralis, **iat dépiu decentralizai** sèmpiri de prus su poderiu po podi mellus amparai e guvernai is **partes** (nàscias in su 697), mancai ponendi is parentis suos etotu.

SA PARTZIDURA DE IS JUIGAUS

Is sighentis ocupatzionis e strasuras arabbas in Sardìnnia ant a portai donniuna de is **partes** a si depi arrangiai e a divenni **sèmpiri prus independentis dae s'àrchon de Caralis**. Sa **stalladura** cumpria est acuntéssia, assumancu cunforma a su chi podeus cumprendi dae is pagus fontis scritas, **intra de s'851 e s'864**, candu po sa primu borta figurant is *Iudices Sardiniae* a su plurali. S'**àrchon de Caralis** iat circau puru de arriguberei sa **primatzia** sua, cumentì figurat dae medas lìteras innui, mancai is àterus si naressint *judike*, issu sighiat a marcai su tìtulu suu de *àrchon* o finas de protospatàriu a sa bizantina.

SA LEGITIMATZIONI DE IS RENNUS NOUS

In custa situatzioni de atropélliu **is judikes circant maneras po legitimai** su poderiu achisiu e s'esisténtzia etotu de su Rennu costituiu. Seguramenti totus ant sfrutau is **Coronas de Logu** po otenni **arreconnoscimentu e legitimidadi populari**. Ma su **Judike de Turres**, dae is riferimentus culturalis merovìngius e carolìngius chi s'agatant in sa cancelleria juigali turritana, parit chi apat oténniu finas s'**investidura monàrchica** dae parti de is **Francus**. In prus medas furiant is **arrelatus** e is conventzionis cuncordadas **cun su Stadu de sa Crésia**. Oramai in su **séculu XI** sa situatzioni est apasiguada e cada Rennu sighit sa polìtica sua.

ORGANIZATZIONI,
ISTITUTZIONIS E SOCIEDADI
DE IS JUIGAUS

IS 4 JUIGAUS

Sa primu **partzidura** torrat a su 697 cun sa nòmina de is *lociservatores*, ma diventet efetiva seguramenti in su sec. IX po manixai mellus su territòriu contras a is arabbus, fencias a candu non divenint 4 rennus independentis: is Juigaus, cun a cabu unu rei connotu cumentu a *iudex* in latinu e *judike* in sardu antigu.

● iudicato di Torres:

- 1 Montacuto
- 2 Anglona
- 3 Nughedu
- 4 Montes
- 5 Figulina
- 6 Romangia
- 7 Flumenargia
- 8 Nurra
- 9 Coros
- 10 Ulumetu
- 11 Meilogu
- 12 Nulauro
- 13 Caputabbas
- 14 Nurcara
- 15 Costavalles
- 16 Planargia
- 17 Marghine
- 18 Montiferru
- 19 Goceano
- 20 Dore e Orotelli

● iudicato di Arborea:

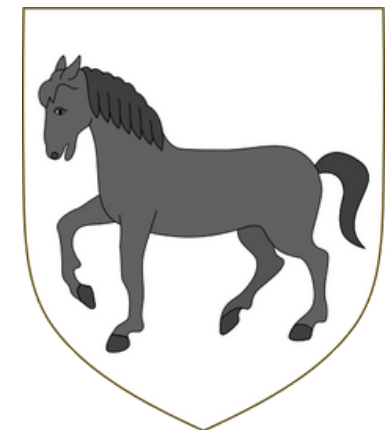
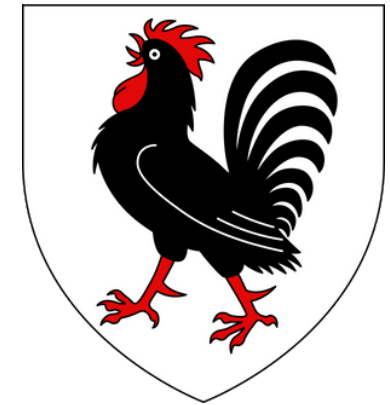
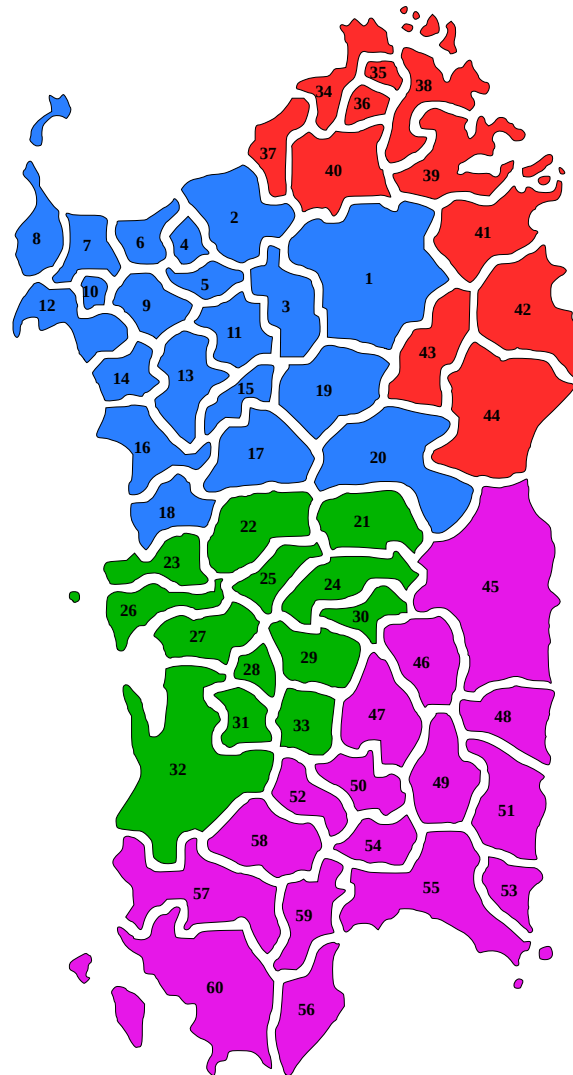
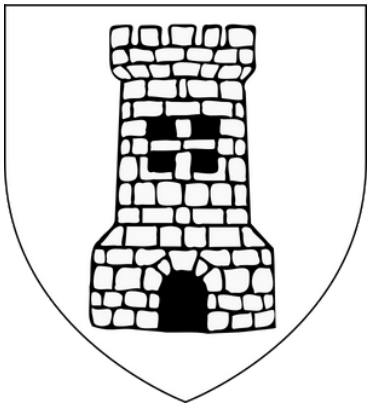
- 21 Barbagia di Olloi
- 22 Guilcer
- 23 Campidano di Milis
- 24 Mandrolisai
- 25 Barigadu
- 26 Campidano Maggiore
- 27 Campidano di Simaxis
- 28 Usellus
- 29 Brabaxiana o Valenza
- 30 Barbagia di Belvi
- 31 Montis
- 32 Bonorzuli
- 33 Marmilla

● iudicato di Gallura:

- 34 Montanea
- 35 Balaiana
- 36 Canahim
- 37 Taras
- 38 Unali
- 39 Fundimonte
- 40 Gemini
- 41 Orfili
- 42 Posada
- 43 Barbagia di Bitti
- 44 Orosei e Galtelli

● iudicato di Cagliari:

- 45 Ogliastra
- 46 Barbagia di Seulo
- 47 Siurgus
- 48 Quirra
- 49 Gerrei o Villasalto
- 50 Trexenta
- 51 Sarrabus
- 52 Nuraminis
- 53 Colostrai
- 54 Dolia o Parte Olla
- 55 Campidano di Calari
- 56 Nora
- 57 Cixerri
- 58 Gippi o Parte Ippi
- 59 Decimo
- 60 Sulcis

IUDEX SIVE REX

A su *judike* spetàt s'**autoridadi prus arta** (*rennare-potestare-imperare*) e furiat sceddau cunforma a unu sistema ammesturau dinàsticu-eletivu. Sa **lìnia de sucessioni** sighiat pruschetotu cussa masculina dereta e chi non furiat possìbbili ammitiat finas cussa feminina, ma a tenni su poderiu de scedda furiat sa **Corona de Logu**, su parlamentu de su Rennu. Sa Corona sceddàt in sa matessi ocasioni finas su benienti erederu po evitai problemmas de sucessioni. A pustis de s'eletzioni si faiat sa cerimònia de investidura (**collectu**) ma su rei pigàt su poderiu scéti a pustis de ai fatu su juramentu (**bannus consensus**), unu acórdiu cun su pópulu innui su rei s'impinniàt de arrespetai is leis de su Rennu. Sa **violatzioni de su bannus consensus** cumportàt, segundu sa situatzioni, sa detronizatzioni e/o finas sa bocidura de su rei po manu de su pópulu, fatu acuntéssiu unas cantu bortas in is Juigaus de Arbarée e Turre. A bortas su rei podiat essi ancora piticu a su momentu de s'eletzioni e tandu ddi poniant unu **regenti**, nodiu cumentu *judike de factu*.

SU RENUU E SU PEGUGIARE

Sa particularidadi de is Juigaus furiat su naturali **superindividuali** de s'enti. In Europa su rei furiat meri de totu su rennu, invècias in Juigaus nci furiat una **distintzioni** intra de patrimóniu pùbbricu e patrimóniu personali de su *judike*.

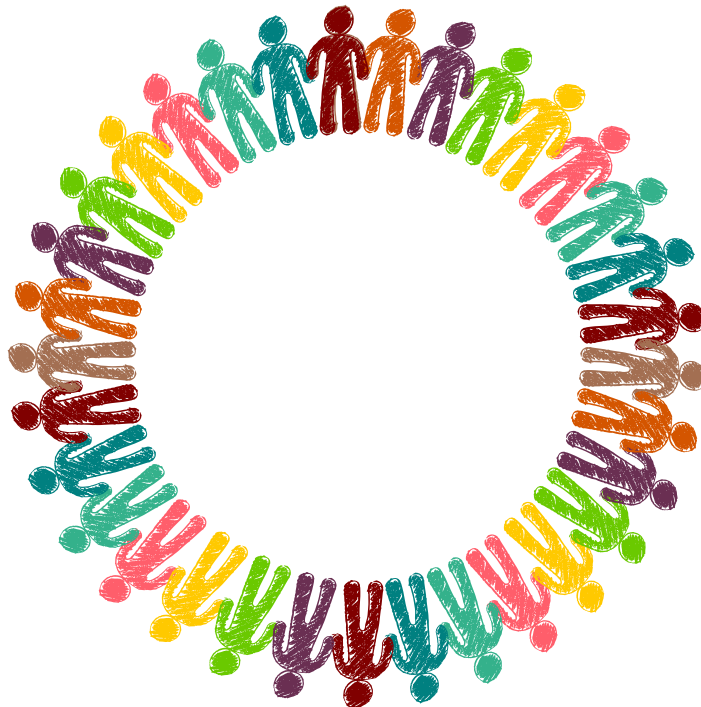
- Su **pegugiare** o *peculiares* furiat su **patrimóniu personali de su judike**, tentu po deretu privau, e manixau dae *s'armamentàriu de pegugiare*.
- Su **Rennu** furiat su **patrimóniu pùbbricu** de su fiscu, costituiiu dae is terras demanialis, dae is impostas e dae is manchìtzias, e tentu a incuru dae su *judike* in nòmini e po contu de sa Corona de Logu (*consensus*). Su *judike* podiat comuncas lassai, in cunditzionis particularis e sèmpiri cun su permissu de sa Corona de Logu, arrogus de terra demaniali a privaus citadinus, mercantis o istitutzionis religiosas cun sa **secatura de rennu**. A agiudai su *judike* in su manixu nci furiat sa figura de *s'armamentàriu de Rennu*.

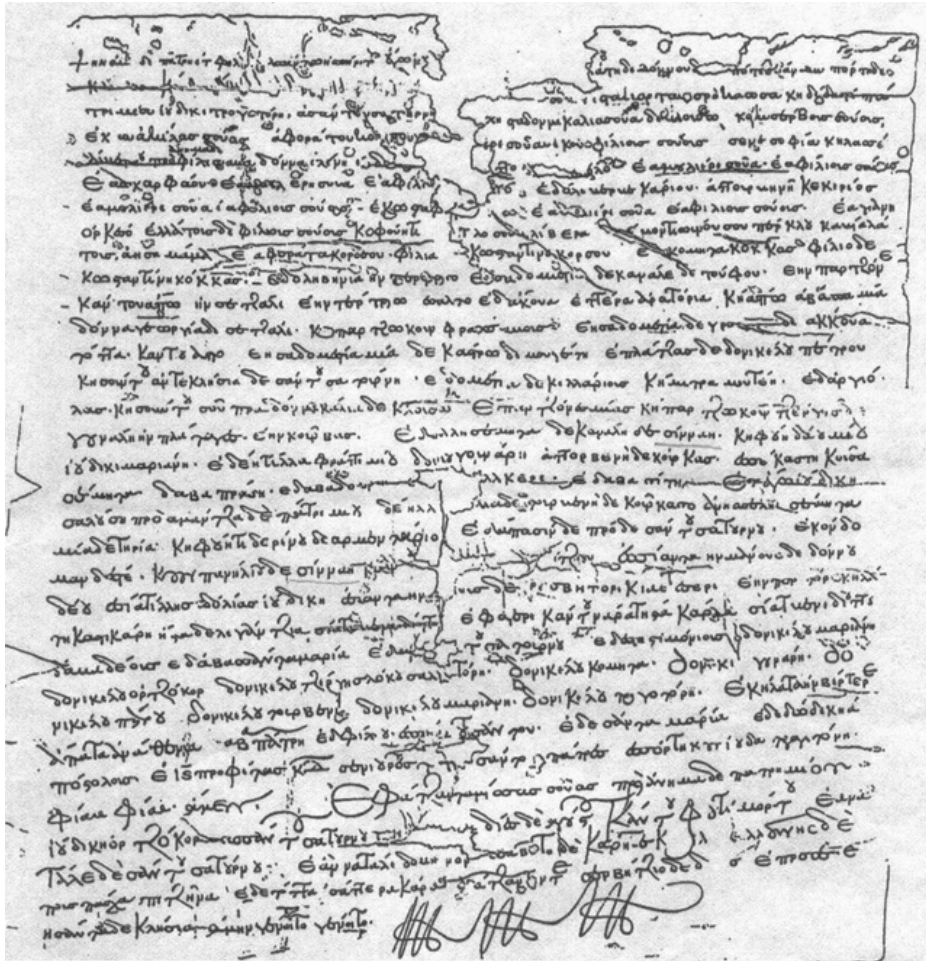
ricostruzioni 3D Casteddu de Àrdara

SA CORONA DE LOGU

Sa faina sua furiat de **nomenai su judike** e **castiai sa faina sua de governu**, ma finas de **amministrari sa justìzia**. Furiat cumpónnia dae unus cantu **majores** nomenaus dae su *judike*, dae is **curadores** (in arrapresentàntzia de cada curadoria), unus cantu munsennoris (**piscamus**) e is arrapresentantis de sa **citadi** capitali. **Sa Corona poderàt sa soberania de su Rennu**, difatis su *judike* non podiat cumpriri sa *secatura de Rennu*, decrarai gherra, firmari sa paxi, imponni impostas e cumpriri àtera faina natzionali o internatzionali sena de su cunsensu de s'assemblea.

SA CANCELLERIA JUIGALI

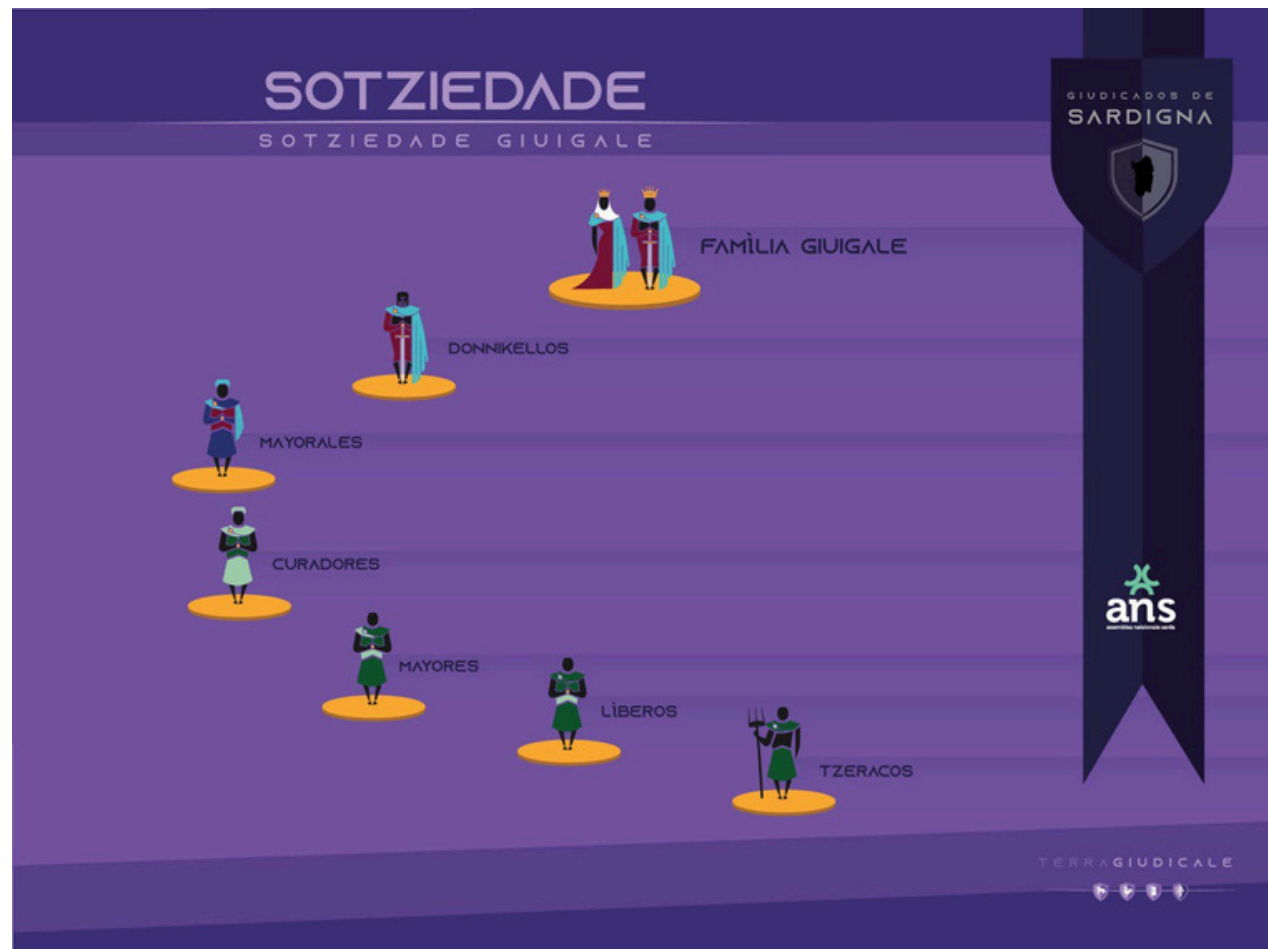

sa Carta Caralitana (1089) scritta in sardu imperendi caràtiris aregus, cuntenet sa donatzioni de sa Crésia de Santu Sadurru a is paras vitorinus de Marsìllia.

Sa Cancelleria Juigali scriat e allogat totus is àutus ofitzialis de su Rennu, firmaus e selliaus dae su rei, antis de totu sa **Carta de Logu**, chi pinnigat totus is leis civilis e penalis de su Rennu. Sa **lingua de s'amministratzioni** furiat su **latinu mesuevali** in is àutus internatzionalis e su **sardu** in cussus natzionalis. A primu manu, in su periudu de transidura, si scriiant documentus in lingua sarda ma in caràtiris aregus. Intra de is varius **funtzionarius** agataus su **maiore de camera** chi agiudat e cunsillat su rei, su **maiore de portu**, su **maiore de cavallos** chi s'ocupat de is scuderias de su **judike**, su **maiore de janna** de sa seguresa de su **judike**, e poi is duus **armamentarius de Rennu** e **de pegugiare**.

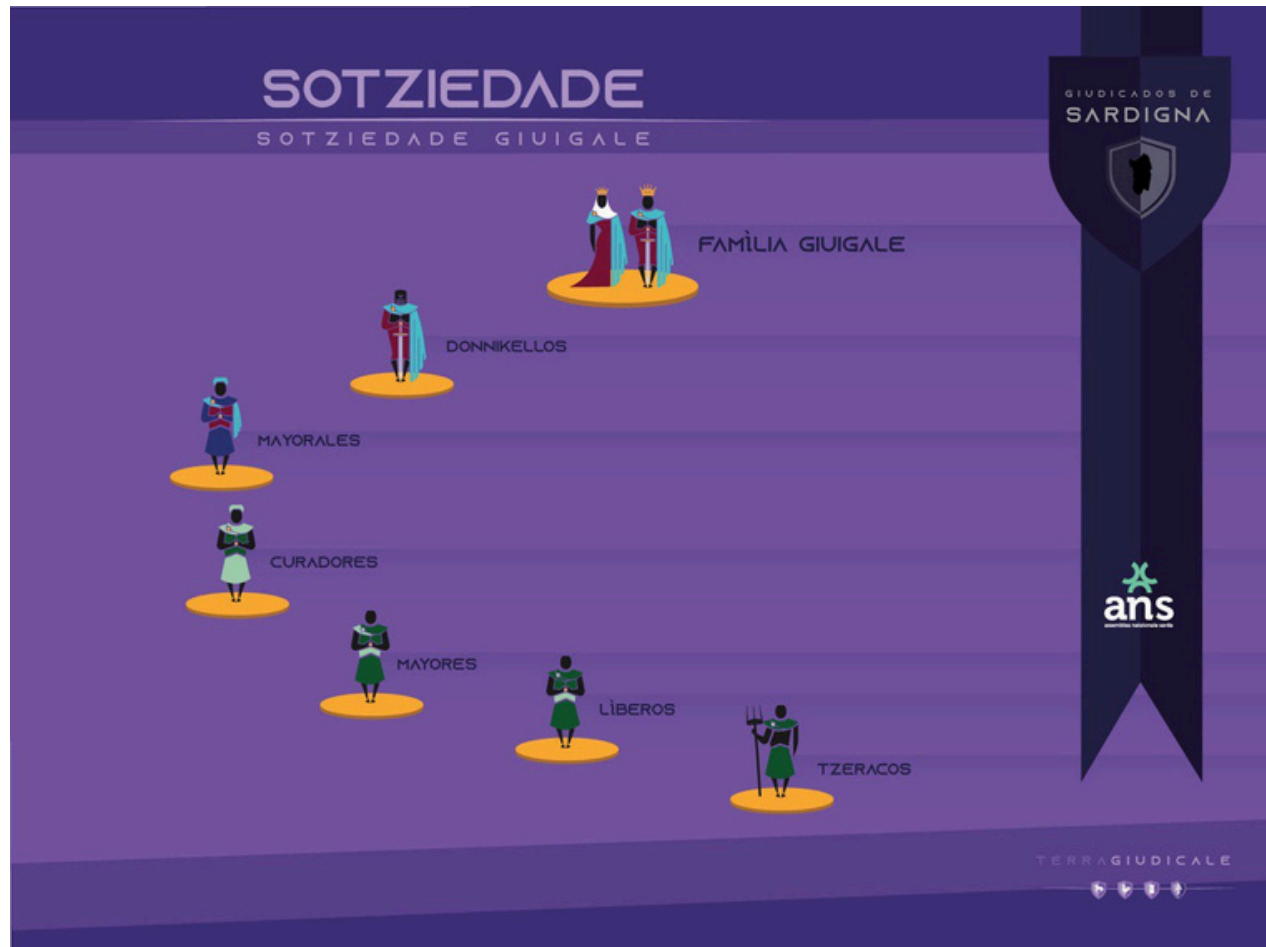
SA SOCIEDADI JUIGALI: S'ARISTOCRATZIA TERRIERA

is **livellus artus de governu** furiant cumprius dae is esponentis de s'**aristocratzia latifundista** de su Rennu, nodius cumentu **majores**, *majores* o *donnos*. Custus **agiudànt a su judike in s'amministratzioni** e **cumponiant sa Corona de Logu**, chi donàt legitimatzioni a su *judike* etotu. In su tempus si furiat svilupau finas unu cetu de cadderis (*lieros de cavallu*) chi faiant servìtziu militari po su Juigau, furiant esentaus dae is impostas e meris de unu arrogheddu de terra po issus.

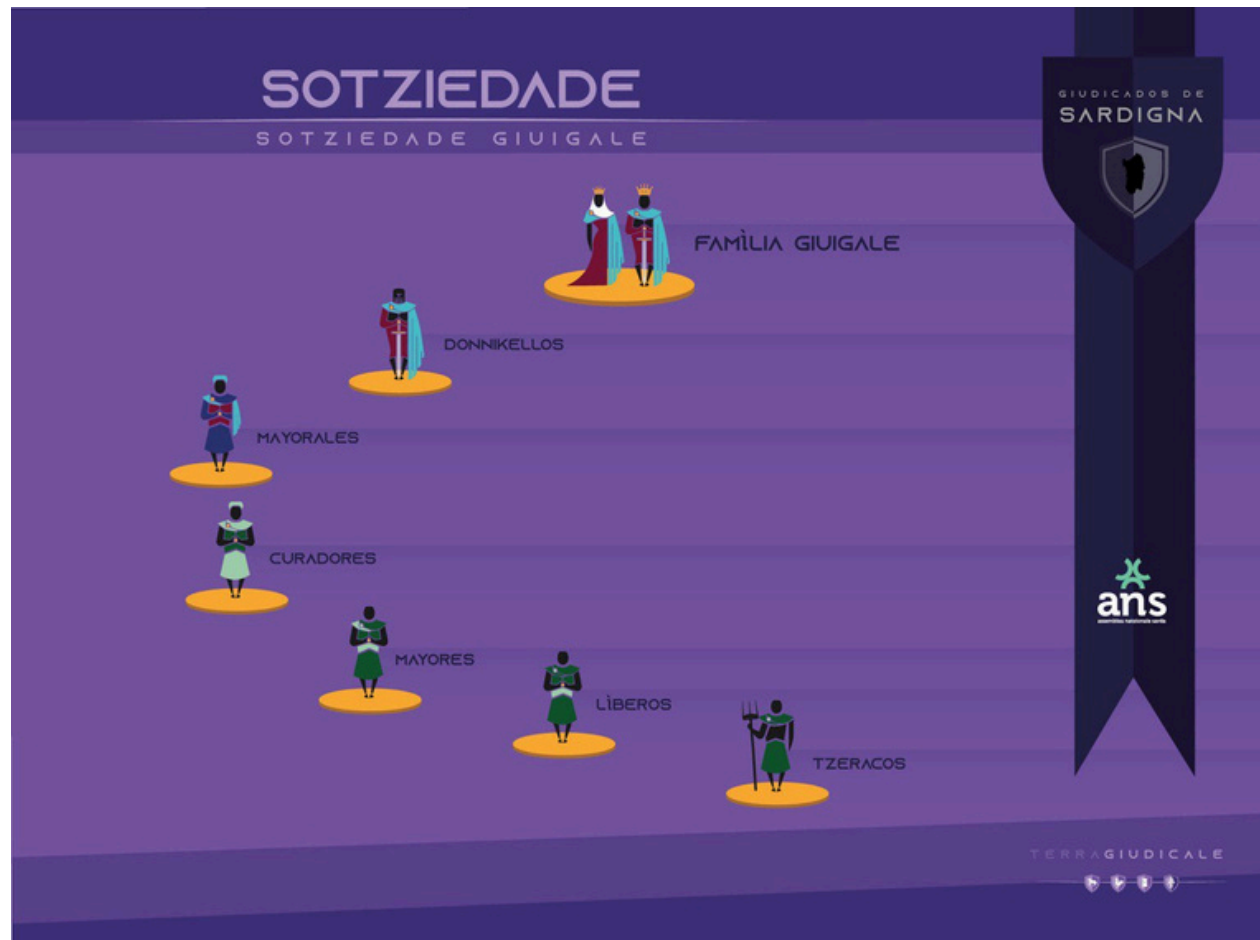
SA SOCIEDADI JUIGALI: S'ESÉRCITU JUIGALI

Is Juigaus teniant unu **esércitu arregulari de citadinus libberus, arrolaus a turnus periódicus**. In s'incasu de emergéntzia arrolànt totus is citadinus a disponimentu e a bortas finas mercenàrius. Su *judike* furiat amparau dae is **bujakesos**, cumandaus dae su *majore de janna*. Is *bujakesos* puru sighiant una turnatzioni (**kita**) e su servìtziu ddu podiant fai finas is *lieros de cavallu*. In prus agiudànt is *scolcas* e castiànt is làcanas de su Rennu.

SA SOCIEDADI JUIGALI: SERVOS E LIBEROS

In sa sociedadadi juigali nci furiant **citadinus libberus** (*liberos*) chi furiant **meris de terra**, cummerciantis, artisanus e pastoris. Ma nci furiant finas is **tzeracus** (*servos*) chi **trabballànt in is terras de is majores** po **4 diis a sa cida**, is àteras 2 diis furiant po sustentai is famìllias insoru e po incungiai bènis po s'allibberai dae sa tzerachia e divenni *liberos*. Su domìnigu furiat assegurau su pàsiu. Is cunditzioni de is tzeracus furiant malas meda, non podiant lassai sa curadoria e medas bortas su *donnu* ddis cuncordàt is cojas po evitai s'alliberatzioni insoru e poderai deretus asuba de is fillus.

S'ORGANIZZAZIONI DE IS JUIGAUS: IS CURADORIAS

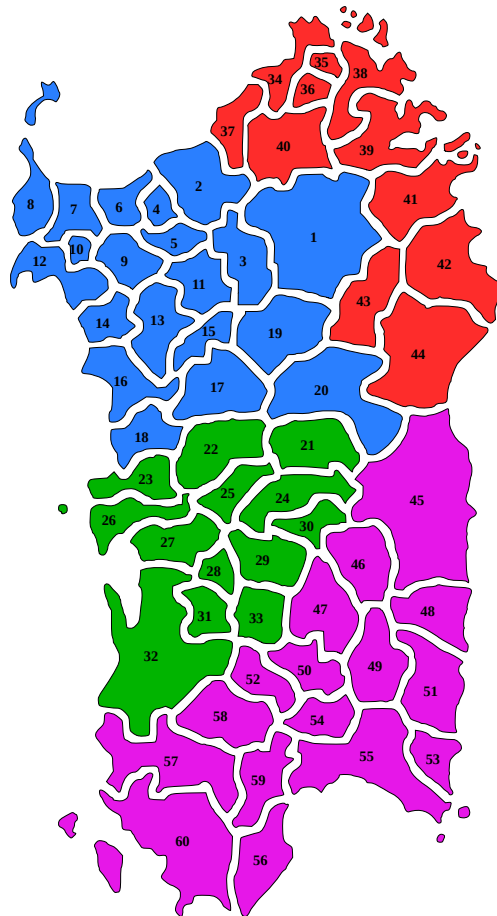
Su Rennu furiat partziu in **entis territorialis intermédius** nomenaus **curadorias**, cun funtzionis amministrativas, eletoralis, fiscalis e juditziàrias, cun a cabu su **majore de curadoria**, nomenau dae su *judike*, e agiudau dae s'assemblea de sa Corona de Curadoria, cumpónnia dae is *majores de bidda*. A assegurai sa seguresa de sa curadoria nci furiat sa **scolca**. Sa mannesa de is curadorias furiat proportzionada a su imbessi de su tanti de sa populatzioni, cunforma a unu princìpiu de eficéntzia amministrativa: prus genti nci furiat e prus pitica furiat sa curadoria.

● iudicatu di Torres:

- 1 Montacuto
- 2 Anglona
- 3 Nughedu
- 4 Montes
- 5 Figulina
- 6 Romangia
- 7 Flumenargia
- 8 Nurra
- 9 Coros
- 10 Ulumetu
- 11 Meilogu
- 12 Nulauro
- 13 Caputabbas
- 14 Nurcara
- 15 Costavalles
- 16 Planargia
- 17 Marghine
- 18 Montiferru
- 19 Goceano
- 20 Dore e Orotelli

● iudicatu di Arborea:

- 21 Barbagia di Olloi
- 22 Guilcer
- 23 Campidano di Milis
- 24 Mandrolisai
- 25 Barigadu
- 26 Campidano Maggiore
- 27 Campidano di Simaxis
- 28 Usellus
- 29 Brabaxiana o Valenza
- 30 Barbagia di Belvi
- 31 Montis
- 32 Bonorzuli
- 33 Marmilla

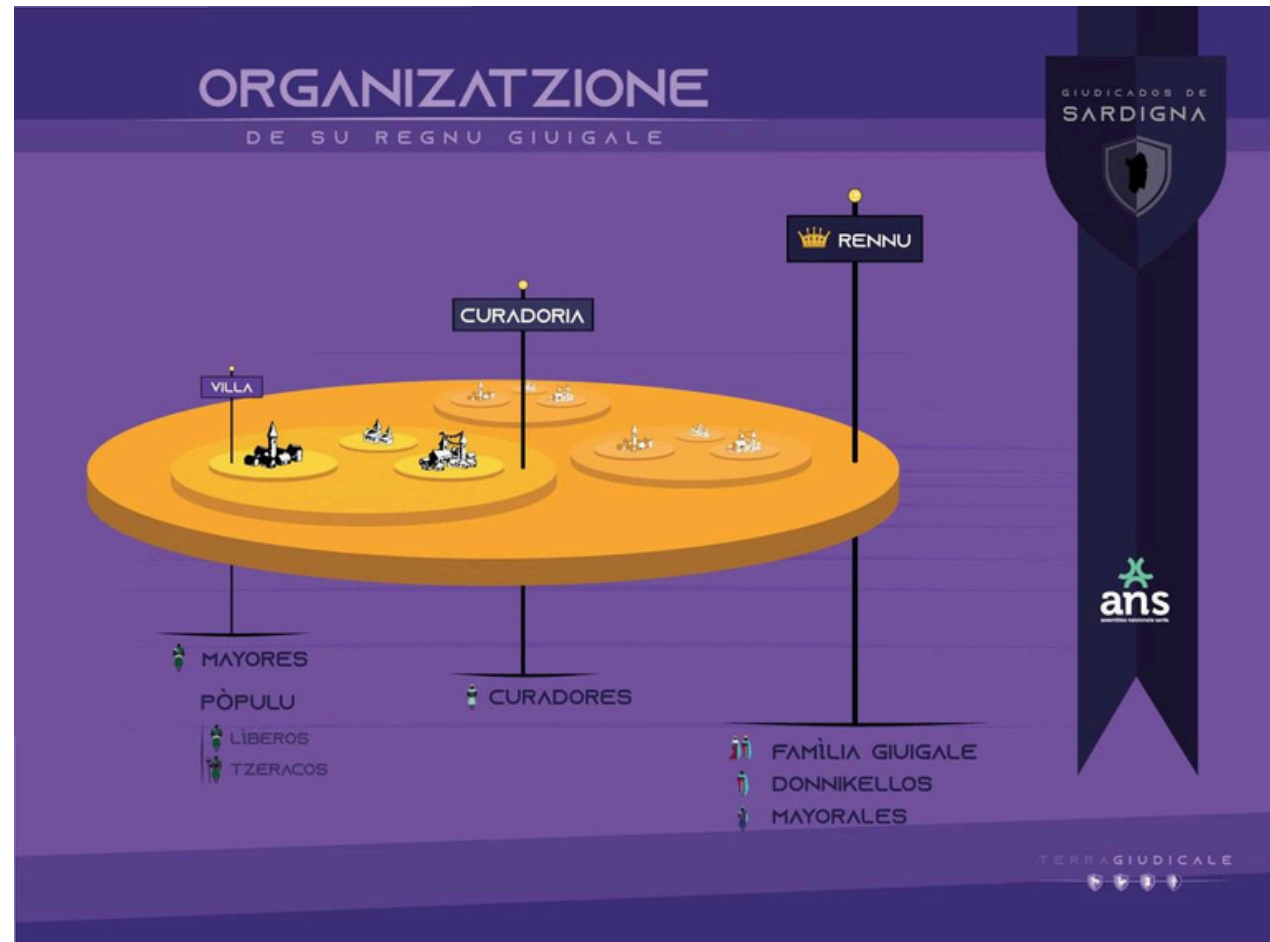

● iudicatu di Gallura:

- 34 Montanea
- 35 Balaiana
- 36 Canahim
- 37 Taras
- 38 Unali
- 39 Fundimonte
- 40 Gemini
- 41 Orfili
- 42 Posada
- 43 Barbagia di Bitti
- 44 Orosei e Galtelli

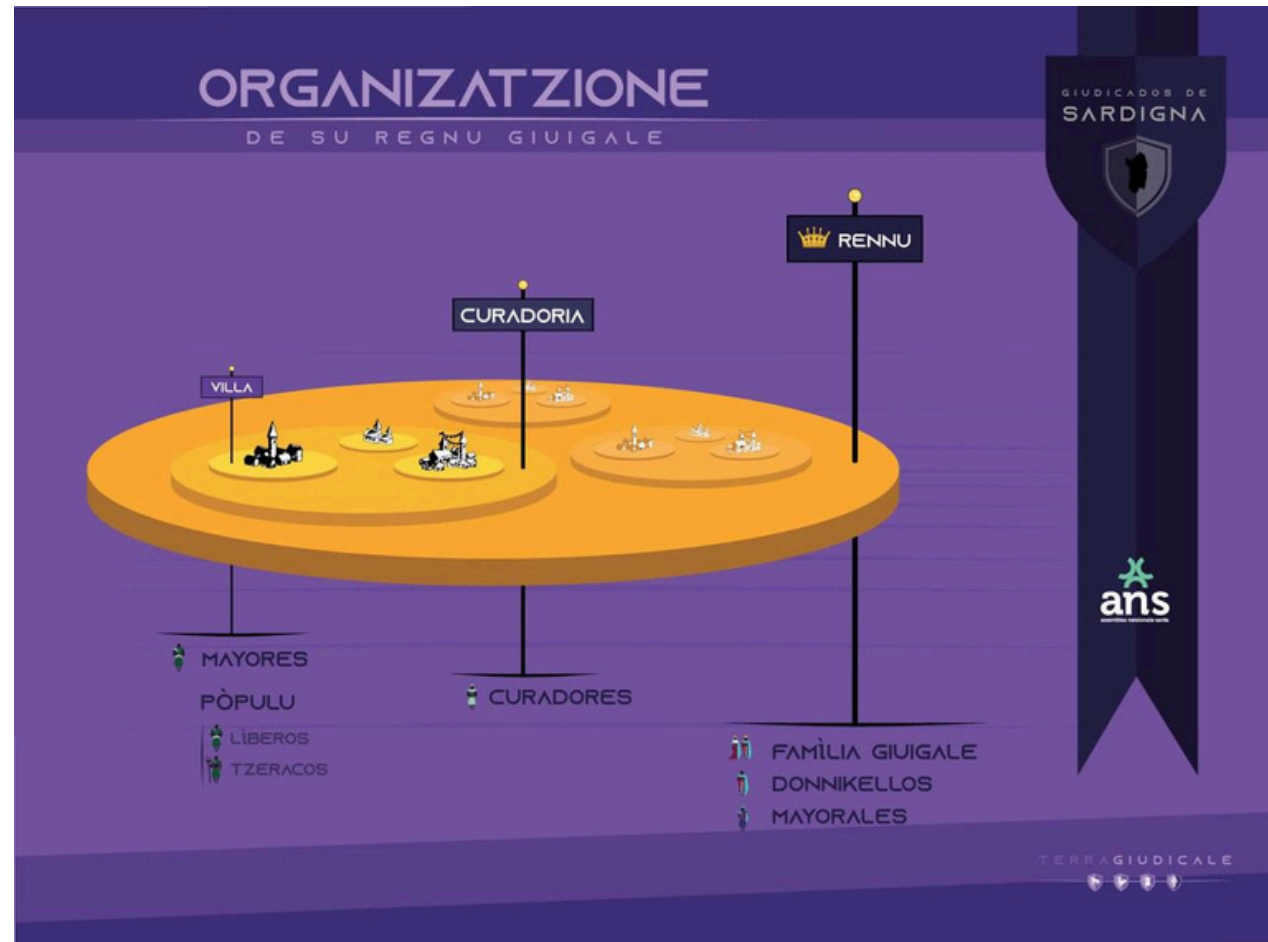
● iudicatu di Cagliari:

- 45 Ogliastra
- 46 Barbagia di Seulo
- 47 Siurgus
- 48 Quirra
- 49 Gerrei o Villasalto
- 50 Trexenta
- 51 Sarrabus
- 52 Nuraminis
- 53 Colostrai
- 54 Dolia o Parte Olla
- 55 Campidano di Calari
- 56 Nora
- 57 Cixerri
- 58 Gippi o Parte Ippi
- 59 Decimo
- 60 Sulcis

S'ORGANIZZAZIONI DE IS JUIGAUS: IS BIDDAS

Is *majores de curadoria* nomenànt is amministradoris de is biddas: is **majores de bidda**. Is *majores de bidda* teniant cumpeténtzia de investigadura e de judìtziu asuba de reaus piticus. Su territòriu de sa bidda ddi narànt **fundamentu**, e scéti sa parti a óru de bidda furiat tancada e corturada dae is meris. Totu s'àteru furiat a **cumoni** e partziu, cun turnatzioni annuali, in **bidatzoni**, po corturai, e **paberile** (in sarrabesu pobóri) po pasci su bestiàmini. Unus cantu studiosus biint in custas pràticas a cumoni una sienda de s'edadi nuraxesa e una cunfirma de sa sardizatzioni de is istituzionis de su Rennu.

SA SARDÌNNIA ECETZIONI IN S'EUROPA FEUDALI

Est craru ca in Sardìnnia si pesat unu **sistema *sui generis*** cunfrontas a is àterus logus europeus innui invècias si svilupàt su feudalésimu.

mundu feudali (stadus patrimonialis)	mundu juigali (stadus superindividualis)
su rei furiat su meri de su patrimóniu de su rennu e ndi podiat disponni a praxeri po acapiai a issu is vassallus chi, in càmbiu, dd'assegurànt fiantza e defesa de su rennu	su rei non podiat disponni a praxeri de su patrimóniu de su Rennu
	s'arrelatu intra de <i>judike</i> e <i>majore</i> furiat fundau in su juramentu cumunu po cumpriri su beni de su Juigau
	sa defesa de su Rennu furiat cumpria dae un' esércitu arregulari de citadinus libberus
is tzeracus furiant acapiaus a sa terra e a su meri suu (tzerachia de lea)	is tzeracus furiant acapiaus a depi trabballai po 4 diis in is terras de is <i>majores</i> , sena de essi acapiaus a sa terra e a is meris suus

INTRA DE
CRISTIANIDAD E ISLAM
(SEC. XI - XII)

S'ARRIBBU DE UNA MINÀCIA NOA

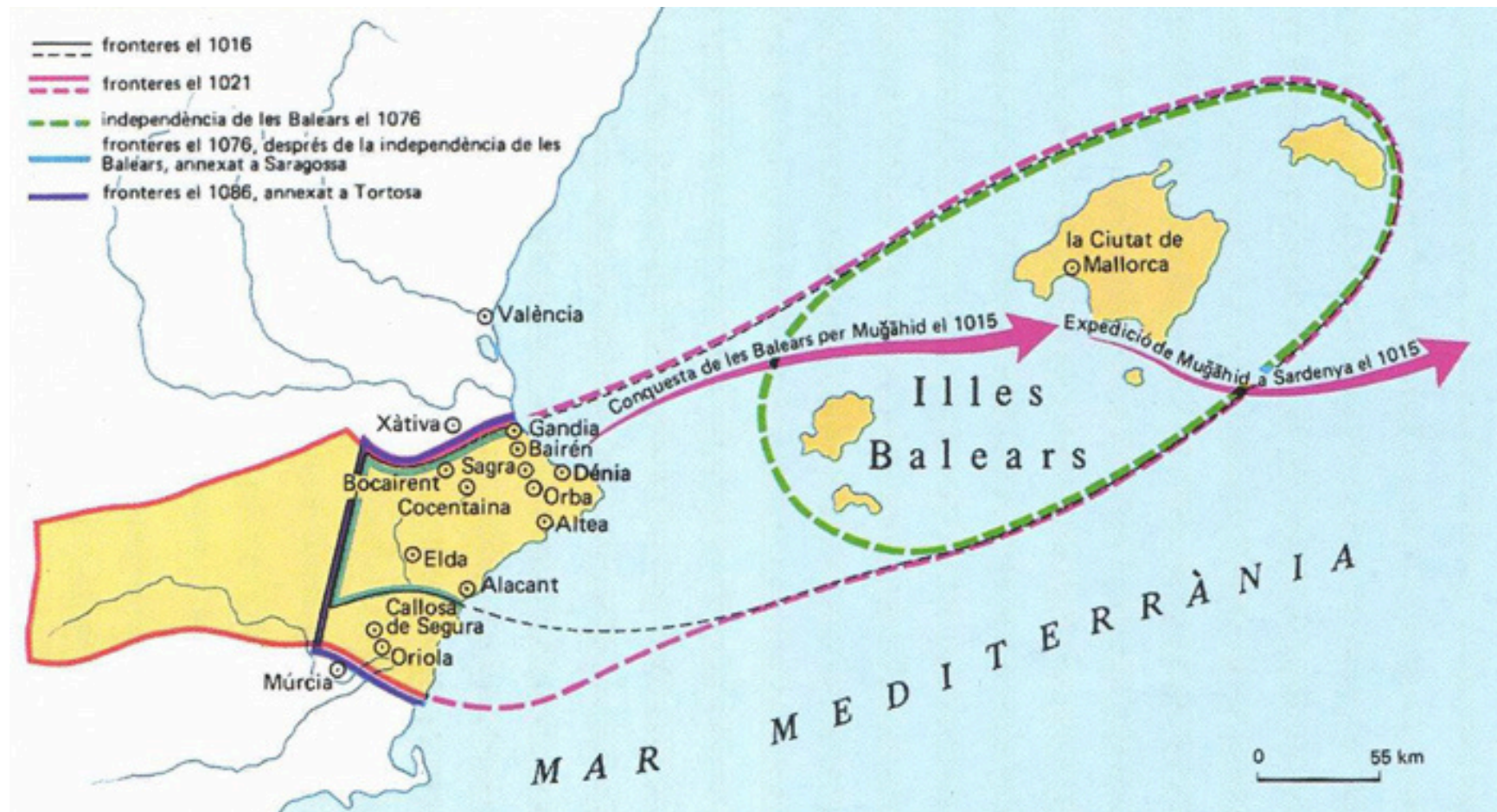
Is **arabbus** iant conchistau s'Ibèria intra de su 711-718, sa chi issus narànt **Al-Andalus**. In su **920** conchistant is **Ìsulas Balearis**, ùrtimu possedimentu bizantinu in su Mediterràneu occidentali. S'entidadi statuali chi ocupàt s'*Al-Andalus* furiat su **Khilāfat Qurtuba** chi at a imbucai in crisi in su 1008-1009 po mori de una **gherra civili**, chi at a sciasciai su califau in medas rennus piticus, nodius cumentu a Tàifas. In su 1010 unu funtzionàriu de su *khalīfa* de *Qurtuba* chi ddi narànt **Mujāhid al- 'Āmirī** ócupat s'àrea de Dénia e in su 1013 is Ìsulas Balearis, pesendi sa **tā 'ifa de Dénia**.

In su 1031 su *Khilāfat Qurtuba* est oramai sciasciau in medas tàifas

UNA JIHĀD DE LEGITIMATZIONI

In sa situatzioni de atropélli e de gherra civili de cussus tempus, **Mujāhid teniat a bisóngiu de legitimai su poderiu suu in sa ṭā'ifa de Dénia**. Una de is possibbilitadis furiat sa de cumpriri una **jihād**, una gherra santa in nòmini de s'islam, cunforma a sa jurisprudéncia de su tempus (espressada dae *al-Mawardi*) chi arreconosciat is **emirus de conchista**. Po cussu in su 1015 aprontat 120 nais e **impunnat concas a sa Sardìnnia** cun su bisu precisu de dda conchistai.

SA SPEDITZIONI DE MUJĀHĪD (1015?)

Is fontis stóricas non funt craras asuba de is oberatzionis de *Mujāhid* in Sardìnnia ma parit ca is arabbus apant **mortu unu judike** (fortzis su de Turres o su protospatàriu de Caralis). Mujahid seguramenti arrennescit po unu perìudu a **ocupai s'ìsula** e dda fai a basi sua dae innui movi is **scurrerias in Itàlia**, de nodu cussas in Pisa (?) e Luni (1016). Ma sa fenga sarda e pisana no at a stentai a lompi.

ARRASTUS ARABBUS

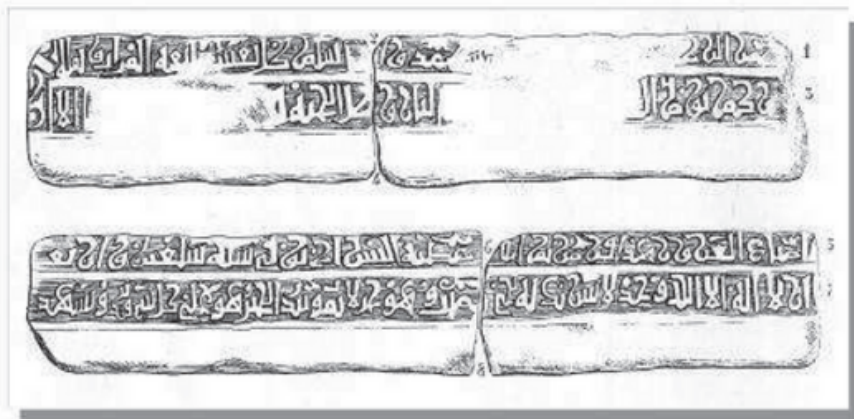
Is arrastus arabbus in Sardìnnia funt rarus e medas bortas cuntestaus, e comuncas no averìguant cun precisioni su naturali de s'**ocupatzioni islàmica** de s'ìsula. S'agatant epìgrafis, séllius, terràllia, imbidru e àterus ogetus.

epìgrafi in sinnus cùficus in Casteddu
294 h = 906-907

séllius cun sinnus cùficus
dae Crabas

epìgrafi in sinnus cùficus de Assémini inditanti sa
tumba de Maryam, filla de Atiyya al-Sarrag 470 h = 1077-1078

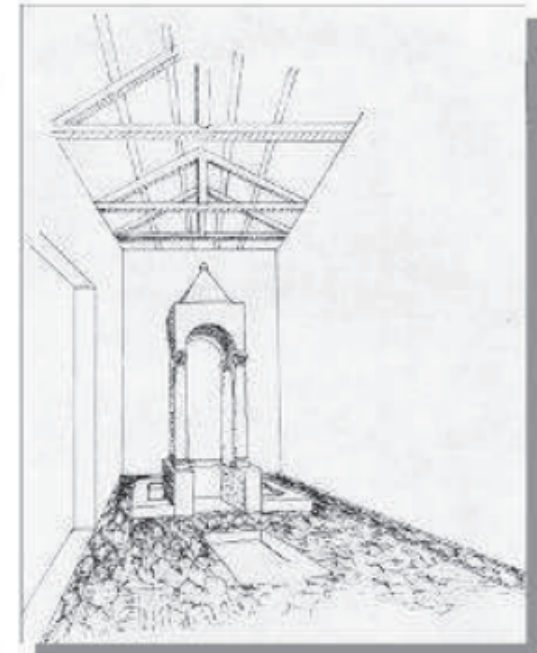
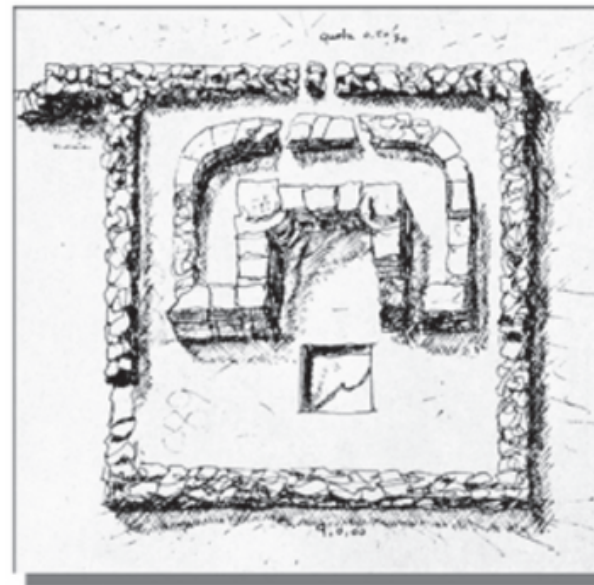
vasu de imbidru
dae su Palàtziu de Baldu

PISCINA NUXEDDA: FÀBBRICU ARABBU?

Sa chistioni prus particulari est cussa chi pertocat is **fàbbricus pesaus dae is arabbus**. Podit pertocai a custus su de Piscina Nuxedda. Unu **fàbbricu quadrau romanu** (sec. III p.C.) cun murus in lateritziu ciumentau cun carcina e incrammassau in grogu e arrùbiu, cun su pamentu decorau a frògias geométricas e figuras de unu pisci e una crai. Nci furiat finas una bartza in màrmuri biancu e canaleddus po s'àcua. In pràtica furiant **termas**. Ma *Alberto Boscolo* in su 1974 iat presentau una tesi differenti innui sustenit chi nci siant medas assimbillàntzias cun is **Bànnius Arabbus de Girona** e chi su fàbbricu de Piscina Nuxedda siat in beridadi stétiu mudau in edadi mesuevali a bànniu arabbu. Fortzis in su periudu de **s'ocupatzioni de Mujāhid**, e fortzis cussa furiat sa seu de su protospatàriu.

Bànnius arabbus de Girona

pranumetria e ricostruzioni de
su bànniu de Piscina Nuxedda (A. Boscolo)

S'APRONTU DE SA CONTROFENSIVA (1016)

Po cantu pertocat s' **interventu pisanu** sa fonti documentali est su *Liber maiolichinus de gestis pisanorum illustribus*, una crònaca épica scritta intra de su 1117 e su 1125. A promovi sa controfensiva est su **papa Beditu VIII**, fortzis cunsillau dae su **cardinali casteddaju Ilàriu Cao**, invocchendi totu su mundu cristianu a interverni contras a *Mujāhid*, una spécia de **gruxada**. **Pisanus** e **Genoesus** iant arrespustu a sa cramada e furiant lómpius in Sardìnnia in su mesi de maju de su 1016.

Mujāhid, papa Beditu VIII e su cuntestu italianu e sardu-corsu in s'annu 1000.

PISA E GÈNOA IN AGIUDU (1016)

Is fortzas cristianas arrennescint a **aterrai sa flota de Mujāhid** in is àcuas sardas, giai ferta dae una temporada lègia. Aciapant finas a sa mamma de *Mujāhid*, chi sceddut perou de “abarrai cun sa genti sua”, parit difatis ca fessat de orìgini europea slava. Aciapant finas a su fillu e sucessori 'Ali e ddu impresonant po unus cantu annus. Is mussulmanus fuius dae sa batalla e sbarcaus in Sardìnnia ant a agatai sa morti po manu de is sardus.

INTRA ARABBUS, PISANUS E GENOESUS

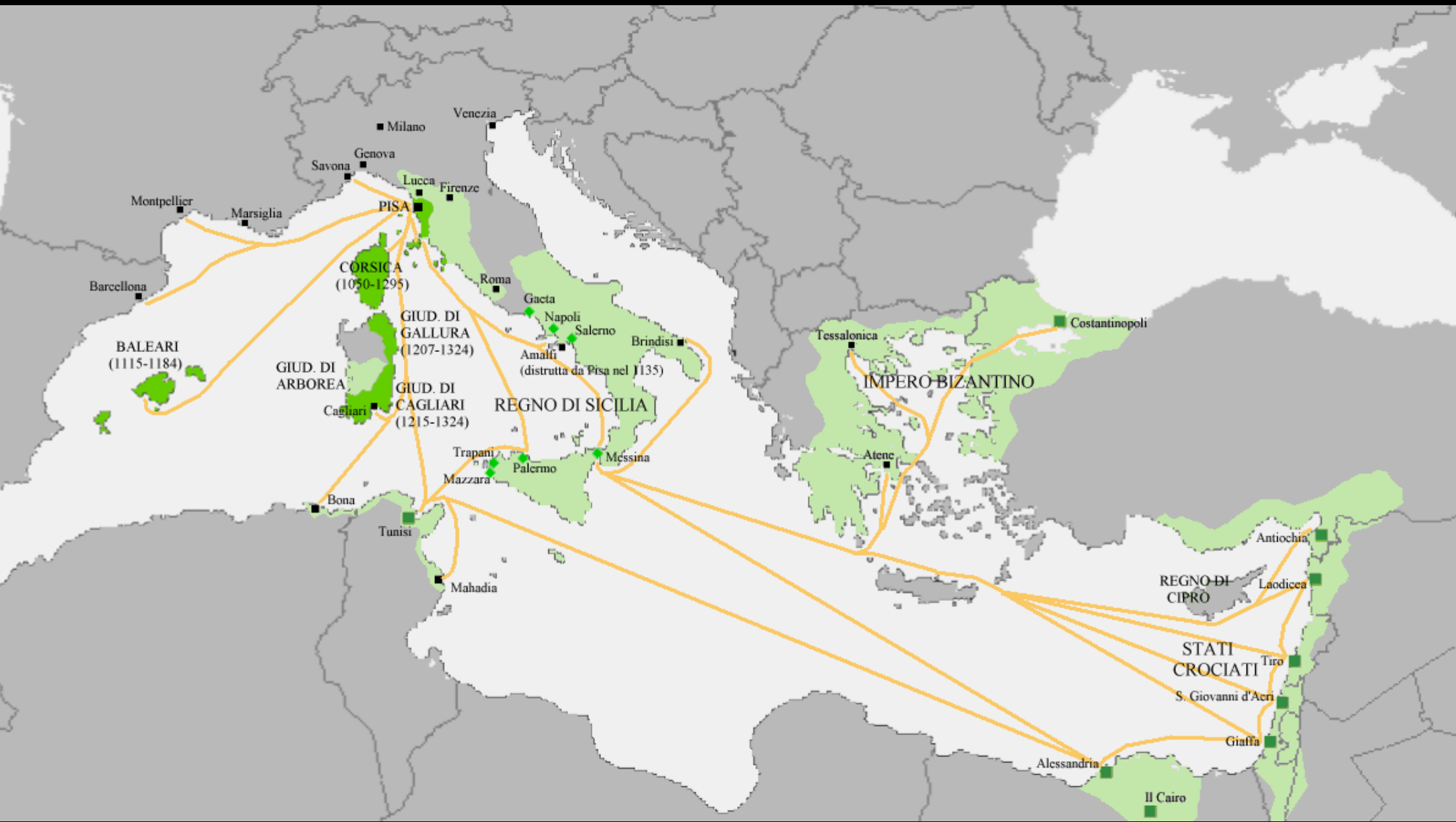

Mujāhid no iat prus atacau sa **Sardìnnia**. Ma àteras scurrerias ant a acuntessi in su 1021, in su 1044 e in su 1056, sèmpiri benientis dae **Dénia**, guvernada dae is sucessoris de *Mujāhid* e de su fillu '**Ali**'. Sa *ṭā`ifa* de Dénia at a acabbai in su 1076.

In su interis is **repùbbricas marineras de Pisa e Gènoa**, imbucant a **triva de pari po s'assegurai su controllu de sa bia de ìsulas** e cumentzant a bellu a bellu a **si nci stichiri in is afàrius e in is dinàmicas de poderiu de is Juigaus**. Pisa in su 1052 conchistat sa Còrsica e in su 1077 otenit dae su papa Gregóriu VII sa *legazia* asuba de s'ìsula.

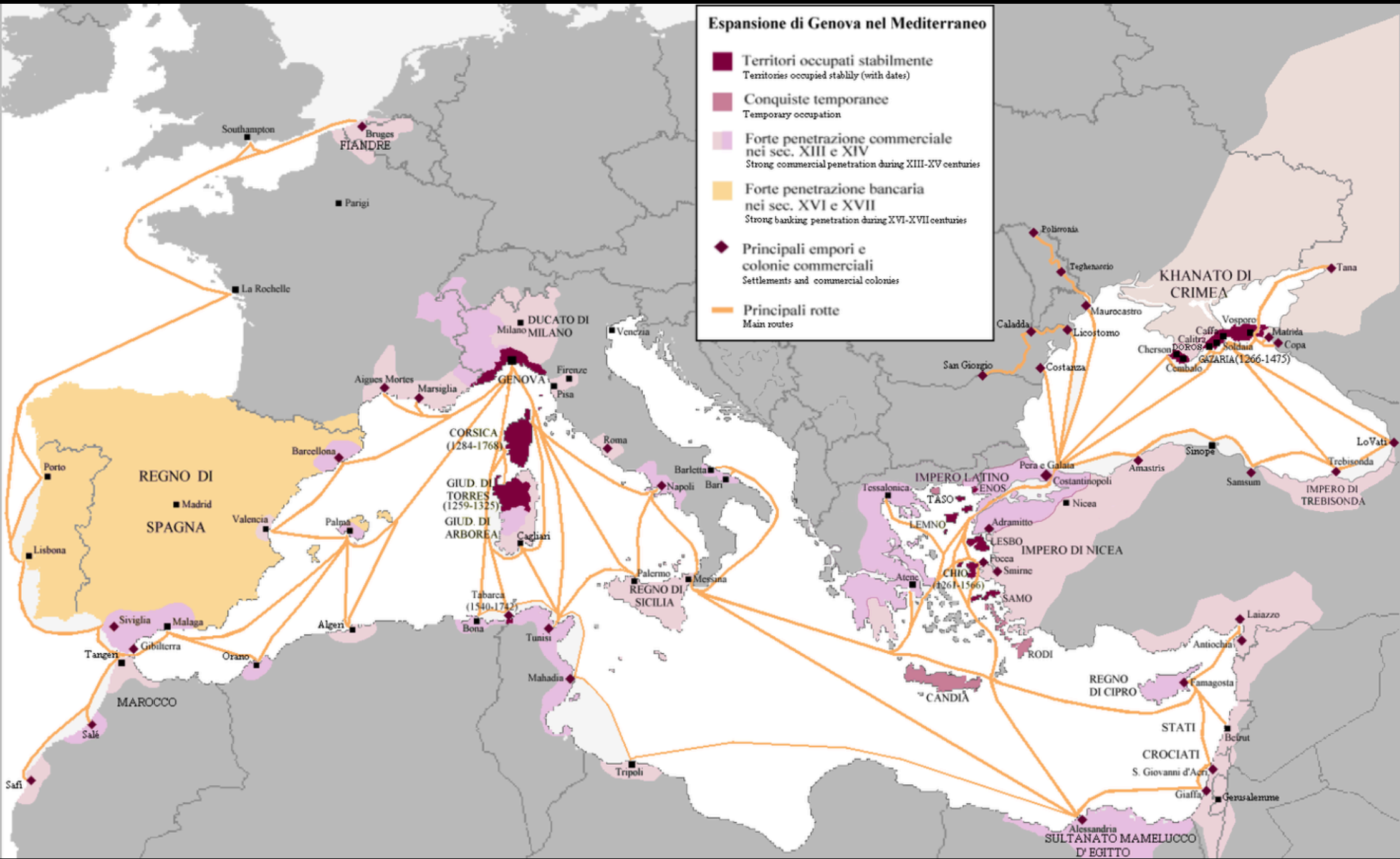

ESPANSIONI DIACRONICA DE PISA IN SU MEDITERRÀNEU

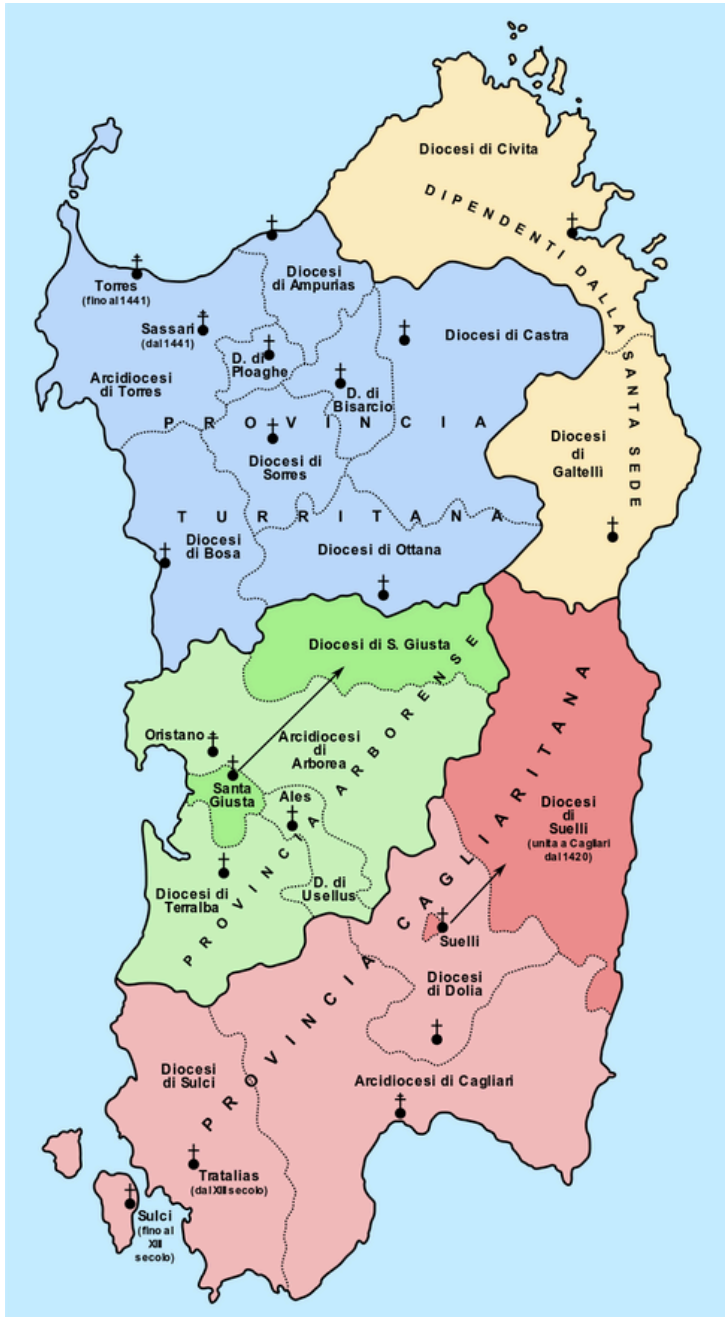

ESPANSIONI DIACRONICA DE GÈNOA IN SU MEDITERRÀNEU

SU SCISMA DE ORIENTI/SCISMA DE IS LATINUS (1054)

Giai a pustis de su Cuncìliu de Nicea (325) sa **cumunidade cristiana orientali e occidentali** cumentzant a si cunfrontai in medas campus teològicus, dotrinalis ma finas de poderiu. Su **scórriu** a bellu a bellu s'at a ammanniai fìncias a non si podi apaxai prus, pruschetotu po custas chistionis:

- **primatzia pedrina** de su Patriarca de Roma (su Papa) asuba de is àterus 4 patriarchas;
- chistioni de su **Filioque**: s'Occidenti sustenit chi su Spiritu Santu procedat dae su Babbu impari a su Fillu, invècias s'Orienti sustenit ca su Spiritu Santu procedat feti dae su Deus Babbu.

In su **1054** is duas Crésias si scumìnigant a pari e tandu sa de Roma s'arrelatat dereta cun is **judikes** sardus po evitai chi si pongant a parti de sa Crésia de Orienti (teneus a notu totus is arrelatus passaus de is sardus cun su mundu religiosu aregu-bizantinu). In su **1073** su papa **Gregóriu VII** invitat is **judikes** a s'**ubbidientzia política e spirituali a sa Crésia Romana** pedendi chi is predis si ndi seghessint sa barba e chi pighessint sa ritualidadi latina. In su **1092** su papa **Urbanu II** ammonestat is obispos sardus dae pretendi s'autonomia o s'autocefalia, ponendiddus asuta de sa **primatzia temporànea de s'Arcibispu de Pisa**.

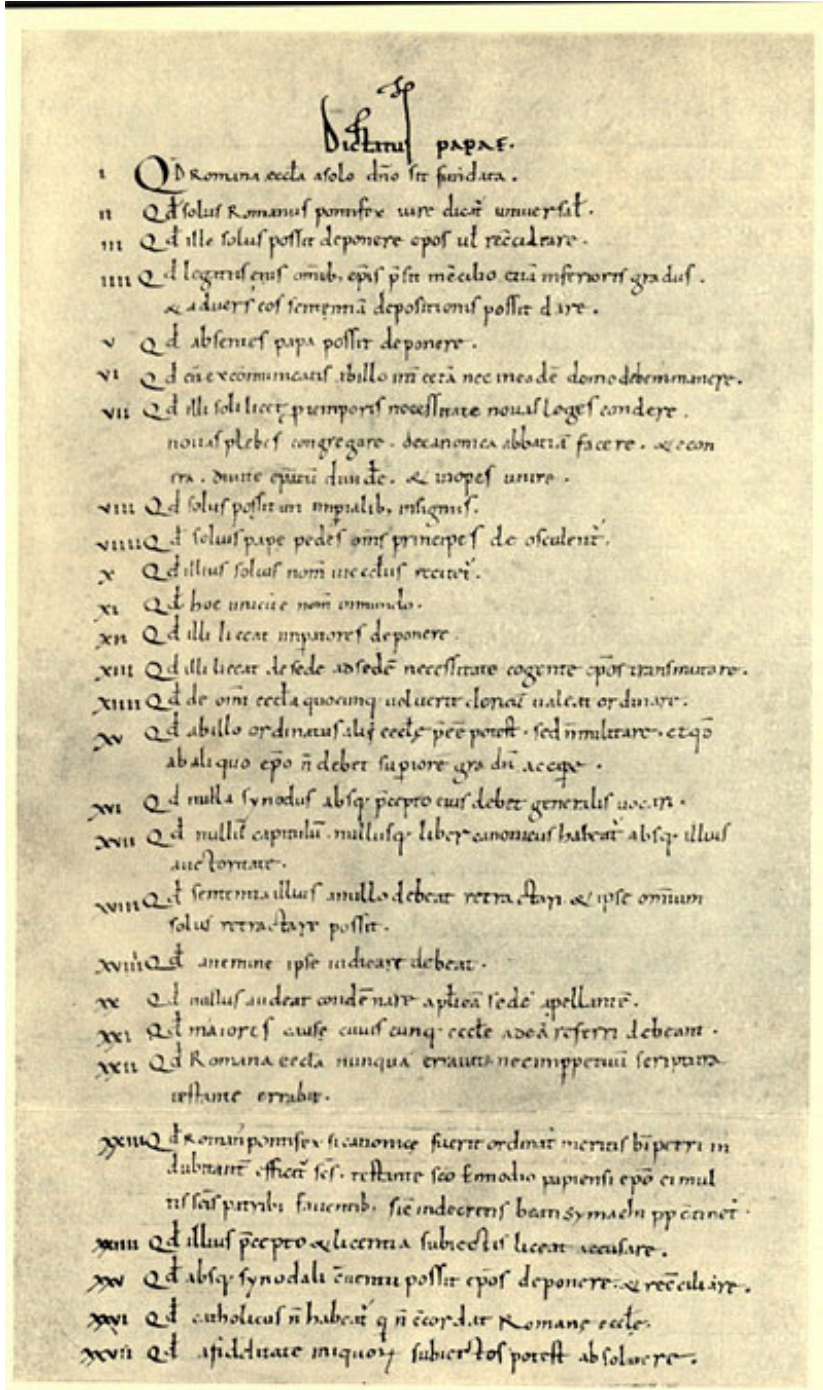
SA SUPREMATZIA PAPALI (1075)

su papa Gregóriu VII scominigt a s'imperadori de su Sagrau Impériu Romanu Erricu IV

In su interis si furiat afirmendi una **cuncetzioni noa de su poderiu** chi at sinnai totu su Mesuevu fíncias a s'Edadi Moderna innui su **poderiu arriali** furiat de **orìgini divina** e non populari. In su **1075** su **papa Gregóriu VII** marcat su cuncetu de sa suprematzia papali cun sa bulla **Dictatus papae** innui afirmat ca su Papa, sendi su **vicàriu de Cristu**, furiat s'ùnicu a tenni su **poderiu universali**, siat **spirituali** chi **temporali**, suberiori a totus is urreis, e **scéti issu ddu podiat intregai** (o finas troci) a issus (**Teoria de su Soli e de sa Luna**). A custa cuncetzioni si cuntraponiat sa **Teoria de is duus Solis** chi poniat a pari livellu su **Papa** e s'**Imperadori**, s'unu teniat poderiu spirituali e s'àteru temporali. Dae ingui furiat nàsciu su **scórriu** intra de is duus, e is sighentis gherras intra de **guelfus** (filopapalis) e **ghibellinus** (filoimperialis).

DICTATUS PAPAE (1075)

De is **27 afirmatzionis** custas funt is prus de importu in sa difinitzioni de sa **suprematzia papali**:

I *Quod Romana ecclesia a solo Domino sit fundata*
(Chi sa Crésia Romana est fundada scéti dae su Sennori)

II *Quod solus Romanus pontifex iure dicatur universalis*
(Chi feti a su Pontéfici Romanu ddi nant, de bonu deretu, universali)

VIII *Quod solus possit uti imperialibus insigniis*
(Chi feti issu podit imperai is siddus imperialis)

IX *Quod solius pape pedes omnes principes deosculentur*
(Chi feti a su Papa totus is prìncipis depint basai is peis)

XII *Quod illi liceat imperatores deponere*
(Chi dd'est litzitu deponni is imperadoris)

XXVII *Quod a fidelitate iniquorum subiectos potest absolvere.*

(Chi issu podit libberai is sùdditus dae sa fidelidadi in cunfrontus de is inìcuus)

SA GRUXADA DE IS BALEARIS (1113-1115)

In is annus 1113-1115 is **pisanus**, cun su **susténniu papali**, **cuncordant una gruxada** po libberai is presoneris cristianus **in is Balearis** e acabbai is scurrerias arabbas. Ndi pigant parti sa **Repùbblica de Pisa** cun 300 nais, is **conteas cadelanas** cun 120 nais gujadas dae *Ramon Berenguer III* de Barcellona, e àterus cuntingentis benientis dae su **Stadu de sa Crésia**, is **conteas proventzalis** e finas dae su **Juigau de Turres** cun un'esércitu gujau dae Saltaru (primu fillu de su *judike* Costantinu I de Turres), su **Juigau de Càlaris** cun Torbenu (tziu de su *judike* *Mariani Torgodori* II). Su **Juigau de Gaddura** invècias iat donau susténniu logìsticu a sa flota pisana. No at a participai su Cumunu de Gènoa e nimancu su Juigau de Arbarée chi si furiat acostiendi própriu a is genoesus.

SA GRUXADA DE IS BALEARIS (1113-1115)

is **fortzas cristianas** arrennescint a **ocupai Ibiza** in su mesi de làmpadas de su **1114**. In austu cumentzant s'**assédiu de Palma de Majorca**, custu perou cumentzat a durai meda e tandu is contis de Barcellona e Empùries circant de si ponni de **acórdiu** cun su rei mussulmanu de Majorca, seguramenti prus cun su bisu de otenni su pagamentu de *parias* (tributus annualis) e s'acabbu de is scurrerias, ma s'arcibispu de Pisa *Pietro Moriconi* si ponit in mesu trunchendi is cuncodratas. Scéti **in su mesi de abrili de su 1115 Palma de Majorca s'arrendit**, totu sa populatzioni dda faint a tzeracus e su rei de sa *ṭā'ifa* ddu portant a Pisa che a presoneri. Pisa poderat is Balearis fincias a su 1116.

CONTUS DAE IS JUIGAUS
(SEC. XII - XIII)

MARIANI TORGODORI II (R. 1102-1130)

In su primu periudu juigali **is judikes s'arrelatant siat cun is pisanus chi cun is genoesus**, un'esempru est *Mariani Torgodori II* de Càlaris (r. 1102-1130) chi iat fatu donus mannus a Gènoa sighendi comuncas a mantenni is acórdius cun Pisa puru. De custus donus a is genoesus agataus arrastus finas in su Sàrrabus, pruschetotu in **Villa Pupus** (Bidd'e Putzi). In su **1120** ddis iat donau sa Crésia de Santa 'Itória e in su própriu periudu iat donau a su Duomu de Gènoa duas *donicàlias*, innui a pustis ant a pesai is crésias de Sant'Iroxi (Béciu) e Santa Caderina.

CRÉSIA DE SANT'IROXI BÉCIU

Su **fàbbricu a tres navadas**, pesau dae **maistus pisanus e genoesus** asuba de unu prus antigu bizantinu a navada sola, oi si presentat sciusciau, ma fìncias a is annus '60 sa crésia furiat ancora in pei, mancai sbandonada dae diora. In sa **faciada a barraca** s'abrexint 3 jennas e impitzus s'agatat unu **campanili a bulaconi**.

CRÉSIA DE SANT'IROXI BÉCIU

S'àbsidi **retangulari** arricit una monòfora incruia in una curnisa retangulari imbellia a scurpidura. Giru a giru s'agatant ancora is **materialis de màrmuri** chi imbelliant sa crésia, fortzis betius dae Sàrcapos o dae un'àtera crésia prus antiga.

CRÉSIA DE SANT'IROXI BÉCIU

Sa crésia sighit a essi sa parróchia fincias a su **1905** candu s'**obispu Jisepu Paderi-Concas** dédicat sa Crésia de Santa Caderina a Sant'Iroxi. Difatis in su Noixentus sa crésia cumentzat a nd'arrui. In is annus '40 is biddeputzesus iant pediu unu interventu de asseliadura ma po farta de dinari non s'est pótziu fai. Sa crésia abarrat sbandonada, e imperada po incortai animalis; su campu a ingiriu, innui s'agatàt su campusantu inderetura arau a trigu. Is piciocus puru costumànt a nci jogai aintru de sa crésia, fincias a candu, a cumentzai dae is **annus '60, nd'est arruta**. Ma s'arregordu abarrat biu in is contus de su bixinau.

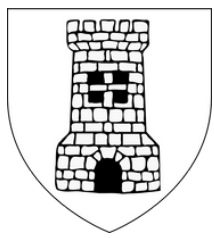
COSTANTINU SALUSI III (R. 1130-1163)

In su 1130 divenit *judike* su fillu de *Mariani Torgodori II* cun su nòmini de *Costantinu Salusi III*. Su rennu suu est bastanti chietu gràtzias a s'acabbu temporàneu de sa primu fasi de scórrius intra de *Pisanus* e *Genoesus* (1091-1133) e tandu ndi podit aprofetai po si dedicai a su **sviluppu económicu de su rennu**, afortiendi pruschetotu su portu de Càlaris-Santa Ìgia. **Su bisu furiat chi su Juigau de Càlaris non fessat dipendenti ni de Pisa ni de Gènoa**. Cun issu acabbat sa dinastia de is *Lacon-Gunale* de Càlaris, poita mancai si fessat cojau duas bortas iat tentu scéti **tres fillas féminas**: un'anónima, Pretziosa e **Geórgia**, chi **s'at a cojai cun su marchesu de Massa Oberto Obertenghi**. In su **1146** partìcipat a sa **Cunferéntzia de Bonacatu**. In su 1163 ddi sucèdit *Pedru Torgodori III*, fillu de *Gunnàriu II* de *Turres*, génnuru de *Costantinu* poita iat cojau sa primu filla sua.

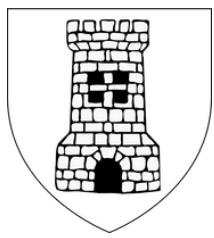
In su sec. VIII sbandonant sa citadi de Càlaris po mori de is scurrerias de is arabbus e cumentzant a s'apostai a óru de su stàini. In su sec. IX Santa Ìgia divenit capitali juigali.

GUNNÀRIU II DE TURRES (R. 1127-1153)

Nàsciu intra de su 1110 e su 1114 dae Costantinu I de Turre e Marcusa de Gunale. Gunnàriu bivit sa pitzinnia in su **Palàtziu de Àrdara** imparendi a ligi e scriri. A sa morti de su babbu (1127-1128), sendi ancora pitu abarrat asuta de sa **regéntzia de sa mamma e su tutori *Ithocor Gambella*** ma su fradi concoinu **Saltaru iat cumentzau a prentendi su tronu juigali**. A suba de sa chistioni si furiat espressada sa **Corona de Logu** marchendi su deretu de successioni de Gunnàriu. Saltaru e s'areu de sa pobidda sua, su de is Athen, no acetant sa cosa e iant cumentzau a aprontai sa **fenga** insoru. Cunsiderada sa situatzioni de grandu pirìgulu, ***Ithocor Gambella* iat fatu portai a Gunnàriu a Pisa po dd'afidai a *Ugo degli Ebriaci* chi dd'at a pesai e amparai**. A 17 annus donnu *Ebriaci* at a cuncedi sa filla sua Maria a Gunnàriu.

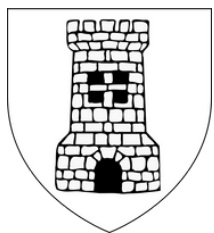

GUNNÀRIU II DE TURRES (R. 1127-1153)

Intra de s'istadi de su 1130 e cussa de su 1131, **Gunnàriu torrat in Sardìnnia**, cun sa pobidda, donnu *Ebriaci* e àterus nóbblis pisanus, cun una flota de 4 galeas. Sbarcau in **Turres**, is turritanus ddi faint grandu ondra, e cumpriu su **collectu** divenit **Judike de Turres**. In is primus mesis de rennu iat cuncordau **acórdius de amistadi cun Pisa e su Papau** e donau terras a s'Òbera de su Duomu de Pisa (06.03.1131). In prus iat fatu pesai unu **casteddu in su Gocèanu** (Burgos) innui podi castiai beni su logu e si podi defensai dae is miradas expansionìsticas de Comita III de Arbarée (gherra Turres-Arb. 1133-1145)

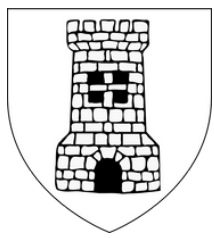
GUNNÀRIU II DE TURRES (R. 1127-1153)

Afortiau su poderiu suu movit **gherra a is nimigus stòricus: is Athen de Putumajore**. Una missioni movit a ddus bociri totus, is ùrtimus Athen si fuint e si cuant in sa Crésia de **Santu Nigola de Truddas** ma agatant sa morti in palas de s'artari. A pustis Gunnàriu annoat is arrelatus cun is pisanus, acrescendi sa tìrria de is genoesus e de is alliaus insoru cumentis su Juigau de Arbarée, ma in su **1146** partìcipat comunicas a sa **Cunferéntzia de Bonacatu**.

recostruzioni de sa parti de aintru de sa Crésia de Santu Nigola de Truddas

GUNNÀRIU II DE TURRES (R. 1127-1153)

Gunnàriu est sèmpiri stétiu unu **fideli divotu** e amantiosu de sa vida de is santus. In su **1147** movit a sa **Terra Santa** po bisitai su Santu Sepulcru, a sa torrada connoscit **Brennau dae Clairvaux** e ddi impromitit de pesai unu monastériu cistercensi (**Santa Maria de Cabuabbas** in Sindia fundada in su 1148-49). A pustis de sa dispidia de Brennau, in su **1153**, lassat su poderi juigali e **si fait para in Clairvaux**. Morit in 1182 *cum fama sanctitatis*.

pintura in sa crésia de Orane

DONUS A IS ÓRDINIS RELIGIOSUS

In Sardìnnia puru si spàinat su **monachésimu**, in lìnia cun totu s'**Europa cristiana**. **Is judikes lassànt a indonu terras e donicàlias o domos a is órdinis monàsticus** cumentu Cassinesus, Vitorinus, Camaldolesus, Vallombrosianus, Cistercensis e Benedetinus. Is paras agiudànt parìciu a su **sviluppu de su logu**, in particulari in sa messaria cun is **bonìficas** de is acuarinus, s'**acorturadura** de is terras e s'introdusidura de s'arrodìu de is corturas. Ma contribuiant finas in campu **culturali** portendi educadoris, scriidoris e maistus in is biddas assoru de is **monastérius**. In prus est gràtzias a is paras chi podeus cumprendi meda de su mundu juigali poita assentànt dónnia acuntéssiu in is **condaghes** o condaxis (dae s'aregu *kontakion*).

Abbatzia de Santa Maria de Paulis
(Ìtiri Cannedu)

Abbatzia de Santu Pedru de Sorres
(Boruta)

COMITA III DE ARBARÉE (R. 1131-1146)

Non si sciit meda de su rennu suu. Furiat sucédiu in su 1131 a Costantinu I de Arbarée, mortu a primadiu. **In su 1130 Costantinu I, Gunnàriu II de Turres e Comita I de Gaddura iant decrarau sa fidelidadi insoru a s'Arcipispu de Pisa. Comita III invècias at a passai a sa parti de is genoesus**, s'ùnicu in Sardìnnia. In su rennu comuncas si stretzant crarus is primus sinnalis de unu **progetu de unificadura de sa Sardìnnia**, difatis at a movi **gherra a su Juigau de Turres** de Gunnàriu II intra de su 1133 e 1145. Parit ca in su interis ndi dd'apat furau su tronu su fradi Torbenu. In su 1145, arriguberau su poderiu arricit sa **scomìniga de s'Arcibispu de Pisa**, in calidadi de ligau de su Papa *Eugenius* III, po ai oprimiu su pópulu e gherrau contras a Pisa. Comita perou si mroxit in su **1146** e **su fillu suu Barisoni divenit judike**.

SA CUNFERÉNTZIA DE BONACATU (1146)

Barisoni I de Arbarée, fillu de Comita III de Arbarée, in ocasioni de sa cunsagradura de sa *clesia nuova de Santa Maria in Bonacatu*, iat invitau s'**arcibispu de Pisa Villano**, su ligau pontificiu, is rapresentantis de su cleru sardu e is àterus 3 *judikes* sardus **Gunnàriu II de Turres**, **Costantinu III de Gaddura** e **Salusi III de Càlaris**. In custu atóbiu, **s'ùnicu in sa stória innui si furiant pinnigaus impari totus is *judikes***, cuncordant sa **paxi** intra de issus, chi at a durai po assumancu 15 annus.

is crésias dedicadas a Santa Maria in Bonacatu
m: romànica | d: bizantina

BARISONI I DE ARBARÉE (R. 1146-1185)

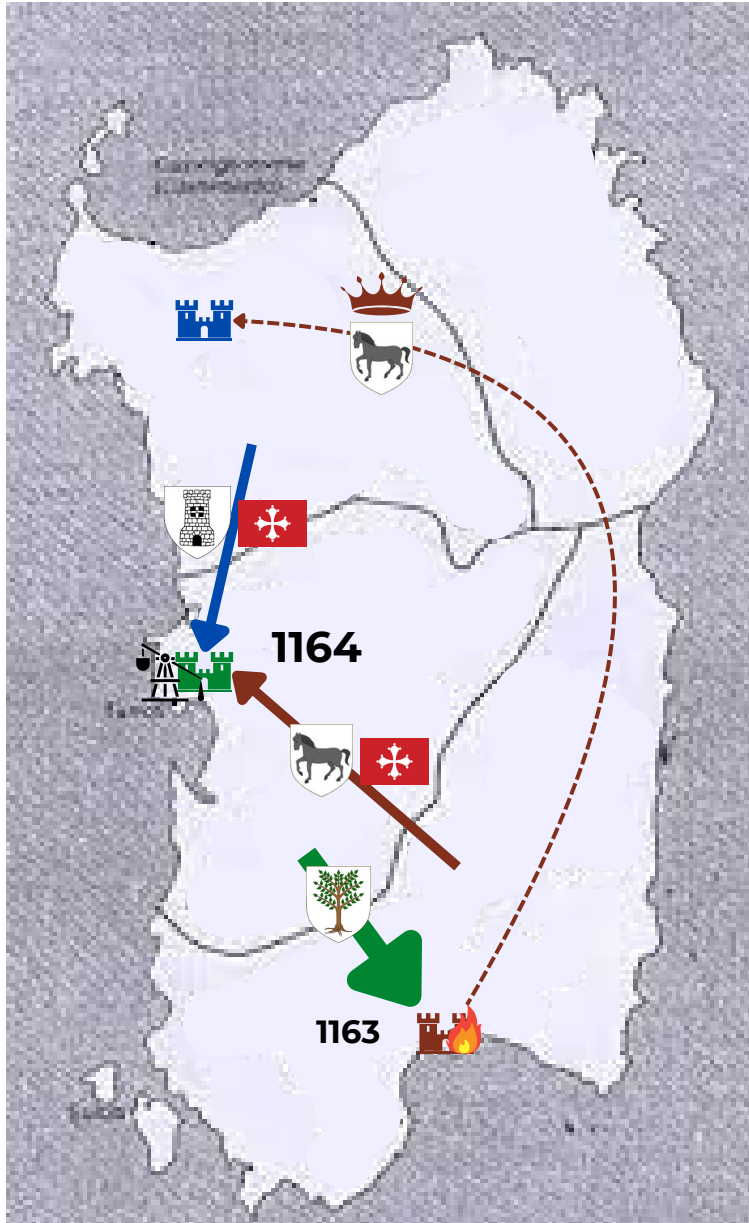

Cunforma a s'acórdiu de coja firmau in Aristanis, Barisoni donàt a sa pobidda is *curtes* de Bidoniu, Santu Teru e Orratili cun totus is pertocantzias (tzeracus, terras e a.s.); in càmbiu Barisoni depiat arriciri un'aneddu de òru; in prus Barisoni s'obligat a pagai 1000 liras de òru in s'incasu non arrespetessit s'acórdiu. In prus, chi Barisoni si fessat mortu prima de sa pobidda furiat tocau a lassai 20.000 soddus luchos a Agalbursa intra de un'annu, unu mesi e una dii dae sa morti de su *judike*, burrendi de aici su donu de is *curtes*; passau su tempus sena de cumpriri sa lassada, Agalbursa podiat achisiri in proprietadi cussas *curtes*.

A scuncordai sa paxi perou at a essi **Barisoni etotu** torrendi a pigai su bisu de su babbu Comita III de **auniri sa Sardìnnia asuta de una corona sola**. Cumbintu dae genoesus e cadelanus (chi in su tempus furiat divènnius alliaus), in su 1156 lassat sa pobidda Pilligrina e si cojat cun **Agalbursa de Bas**, filla de *Ugo Ponç de Cervera* visconti de Bas, e de sa princesa *Almodis* sorri de *Ramon Berenguer IV*, conti di Barcellona. Dae custa coja ant a cumentzai is acàpius dinàsticus cun Barcellona e s'influèntzia cadelana in Sardìnnia. In dònna manera s'alliàntzia intra de Barisoni e *Berenguer* furiat paris giai ca Barisoni dd'agiudat a cumbati is Almoràvidis in is Balearis e *Berenguer* susteniat is gherras de Arbarée.

SA GHERRA DE UNIFICADURA DE BARISONI

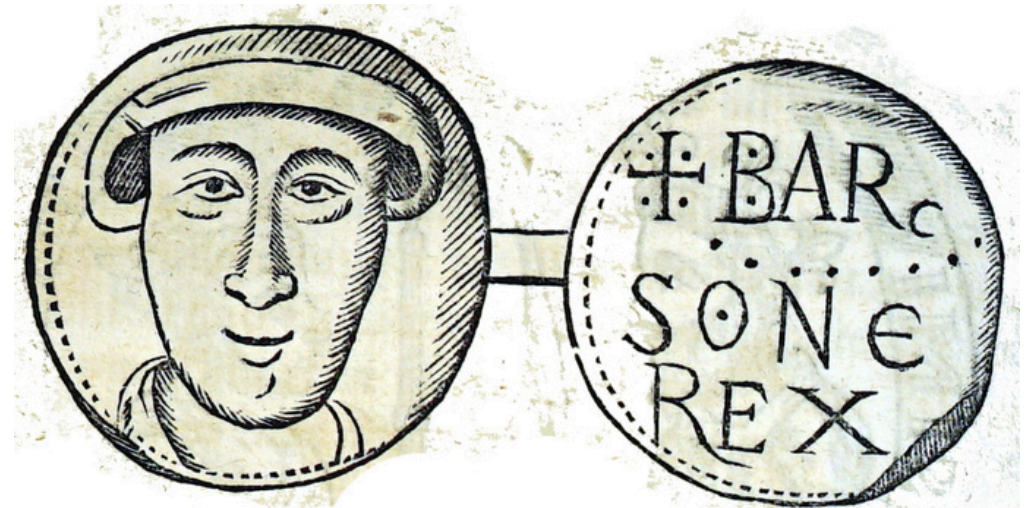
In su interis sa **cuntrierra intra de pisanus e genoesus** si furiat furriada in gherra aberta in prus ocasionis, cumentis in su **1162** candu is pisanus iant atacau a is genoesus de Costantinòpoli portendi tandu Gènoa a si fengai. Aprofetendi de sa situatzioni, **Barisoni** puru, alliau de Gènoa, **imbucat in gherra contras a su Juigau de Càlaris**, alliau de Pisa, arrennescendi s'annu sighenti a dd'ocupai e a fortzai su *judike* Pedru de Càlaris a si furi acanta de su fradi suu, su *judike* Barisoni II de Turre. In su **beranu de su 1164** is *judikes* de Turre e Càlaris, impari a is pisanus aposentaus in Sardìnnia, arrigùberant Càlaris e invadint su Juigau de Arbarée assediendi su casteddu de Crabas (residèntzia juigali) ma no arrennescint a imbucai.

BARISONE REX SARDINIAE (1164-1165)

A pustis de sa scunfita Barisoni iat torrau a pigai sa polìtica anti-pisana circhendi custa borta una **legitimatzioni internatzionali** po conchistai totu sa Sardìnnia: tandu pedit a Gènoa unu imprestidu de 4000 marcus de prata po comporai dae s'**imperadori Fiderigu Barbarrùbia** su **tìtulu de Rei de Sardìnnia**. S'imperadori incoronat a Barisoni su **10 de austu de su 1164** in sa Catidrali de Santu Siru in Pavia, in càmbiu Barisoni si deccrarat **vassallu imperiali** impinnendisiddi de ponni unu tanti annuali (400.000 marcus de prata).

BARISONE REX SARDINIAE (1164-1165)

In su cabudanni de su 1164 **Barisoni pedit àteru dinari e susténniu militari a Gènoa** asseguendiddi in càmbiu sa libbertadi de cummèrciu in totu Arbarée e in su portu de Aristanis e s'imperu de is casteddus de Arculentu e Marmidda. Barisoni perou s'agatàt in **grandu dificurtadi económica** e in su 1165, agatendisiddi in Gènoa acanta de su consoli *Pizzamiglio*, is genoesus si fengant e ddu **impresonant**. Tandu in su mesi de abrili **s'imperadori dd'at a troci su tìtulu e inderetura at a procramai s'Arcidiócesi de Pisa soberana de totu sa Sardìnnia.**

IS ÛRTIMUS ANNUS DE BARISONI

In su 1168 Barisoni torrat in Arbarée, acumpangiau dae su diplomàticu genoesu *Nuvolone Alberici*, e **serrat sa gherra contras a Pisa** e is alliaus suos. Is genoesus pigant a ostàgiu a Agalbursa e a su connau *Ugo Ponç de Cervera-Bas* e ddus ant a libberai scéti in su 1171, a pustis chi Barisoni iat pagau totus is jépidus. Su contu de Barisoni sighit de aici:

- **1177**: Barisoni torrat a afortai is arrelatus cun is cadelanus faendi cojai sa filla **Sinispella** cun su connau **Ponç de Cervera-Bas**, ant a tenni unu fillu, **Hugo I**, primu de Serra-Bas.
- **1180**: torrat a cumentzai sa gherra contras a su Juigau de Càlaris ma torrat a perdi.
- **1182**: donat sa Crésia de Santu Nigola de Gurgo a s'Abbatzia de Montecassino.
- **1186**: Barisoni si mroxit, a pustis de ai dedicaus is ùrtimus annus suos a su svilupu culturali e religiosu de su Juigau de Arbarée.

JUDIQUES E VISCONTIS DE BAS

In su **1186** divenit **judike Pedru I**, su fillu de Barisoni, ma **Agalbursa at a sustenni is deretus de su fradi concoinu Hugo**. In custu periudu de tréulu si fùrriat su sétiu de is alliàntzias, Pedru cun Pisa e Hugo cun Gènoa, ma a s'acabbada is duus ant a agatai unu acórdiu **amministrendi impari su Rennu dae su 1192 a su 1195**, annu de invasionsi de su Juigau dae parti de **Ghilelmu Salusi IV de Càlaris**. Pedru si mroxit in su **1206** e Ghilelmu cuncordat sa paxi cun **Hugo I** offerrendideddi de si cojai cun sa filla **Pretziosa** e trocendi s'ocupatzioni dae Arbarée. Cun **Hugo I** cumentzat sa **dinastia arbaresa de is De Serra-Bas**, e is **Judikes** de Arbarée ant tenni, fìncias a s'acabbu in su 1420, su tìtulu de **viscontis de Bas** (Besalù), una contea cadelana.

PEDRU TORGODORI III (R. 1163-1188)

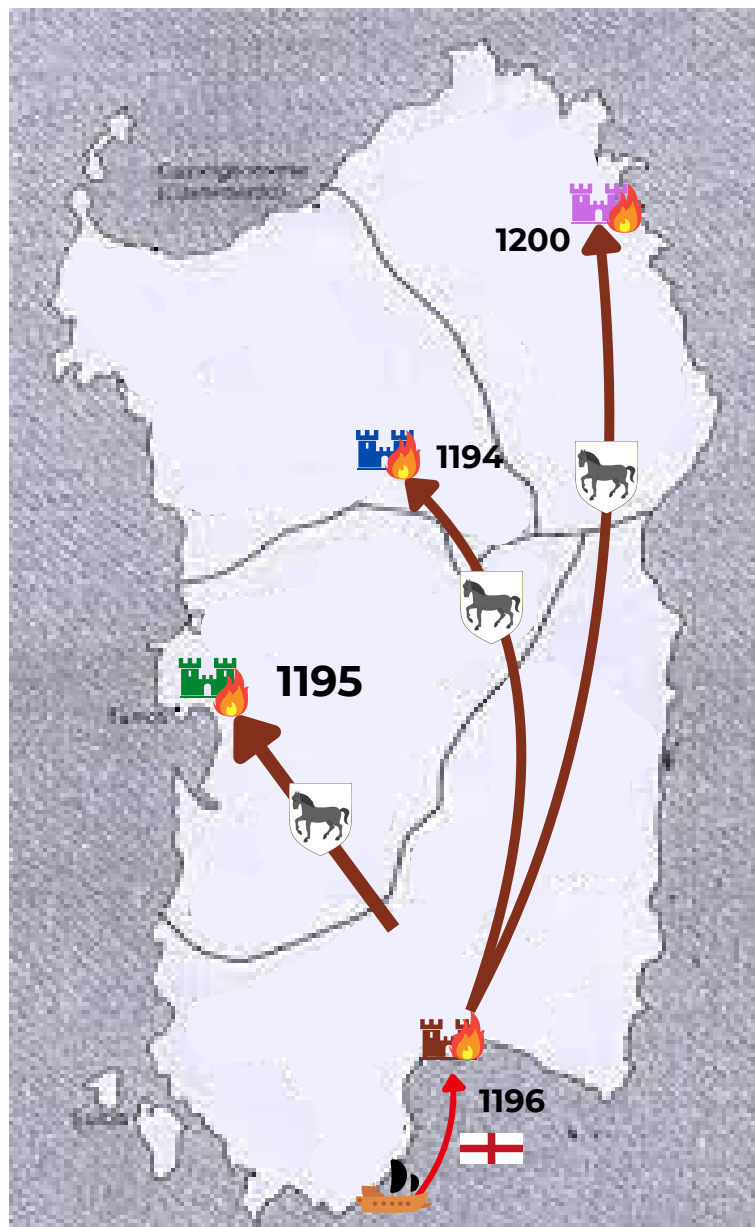

Massa (Toscana)

Sucessori de Costantinu *Salusi* III (r. 1130-1163), in totu su rennu suu s'at a depi **defendi dae is invasionis arbaresas** cumandadas dae Barisoni I. **Pedru abandonat sa līnia politica filopisana** po passai a parti de is genoesus: difatis **in su 1168 iat cuncēdiu a is genoesus su monopóliu cummerciali** in totu su Juigau. Tandu **is Pisanus ddi ponint contras su connau Oberto Obertenghi**, marchesu de Massa, pobiddu de Geórgia, filla de Costantinu *Salusi* III. **In su 1188 Oberto invadit su Juigau de Càlaris** e aterrat a Pedru, ponendi a su fillu Ghilelmu a *judike*. Inderetura po finantziai sa conchista de su Juigau iat pesau sa *Societas Kallaretana*, impari a medas mercantis pisanus, chi ant a arriciri parti de is profitus.

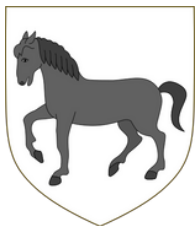

GHILELMU SALUSI IV (R. 1188-1214)

Fillu de *Oberto Obertenghi*, marchesu de Massa e Còrsica e de Geórgia de Lacon, est su primu **judike de s'areu de is Lacon-Massa**. Ghilelmu sighit una **polìtica expansionìstica violenta e filopisana contras a is àterus juigaus** portendi cussu de Càlaris a sa prus manna estensioni. Custus is passus:

- **1194**: atacat su Juigau de Turres e ócupat su Casteddu de su Gocèanu.
- **1195**: conchistat su Juigau de Arbarée aterrendi in batalla a su *judike* Pedru I, divenendi de aici finas *Judike de Arbarée* dae su 1195 a su 1206.
- **1196**: is genoesus atacant sa capitali juigali calaritana Santa Igia.
- **1200**: ócupat po pagu tempus sa Gaddura chi teniat problemas de sucessioni.

GHILELMU SALUSI IV (R. 1188-1214)

Ghilelmu in su interis furiat portendi a innanti una **polìtica de cojas** precisas po podi influentzaii dónnia parti de Sardìnnia: sa primu filla, Pretziosa, dda fait cojai cun **Hugo I de Arbarée**; sa segunda, Anniesi, cun **Mariani II de Turres** (ant a essi is mannus de Adelàsia); sa de tres, **Benedita**, s'eredera sua, in su 1214 si cojat cun Barisoni II de Arbarée, fillu de Pedru I de Arbarée.

- **1210**: andat a bivi a Pisa, dae innui sighit a amministrai su Juigau.
- **1213**: perdit in batalla contras a is Viscontis de Pisa, assoru de Massa.
- **1214**: si mroxit e **ddi sucedit sa filla Benedita**.

Su poeta trobadori Peire Vidal, chi iat dedicau unu versu a Ghilelmu:

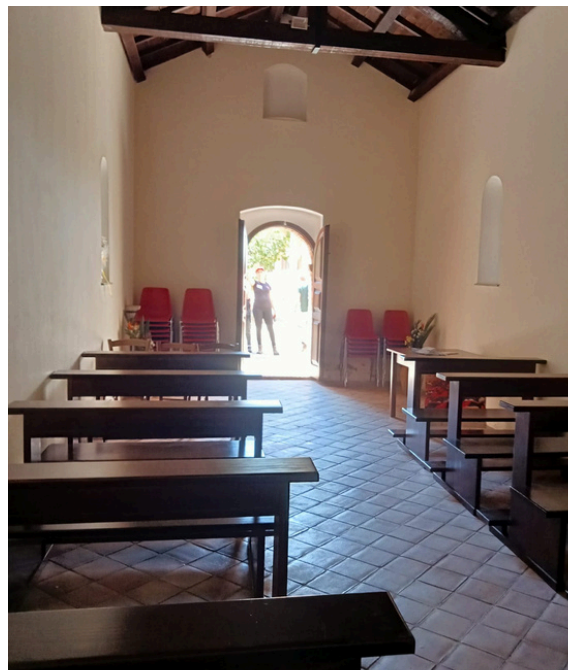
«A un Marques de Sardenha
Q'ab joi viu ab sen regna»

(A unu marchesu de Sardìnnia / chi biit cun gosu e cun capia guvernau)

CRÉSIA DE SANTU NIGOLA DE CIRRA

Su fàbbricu est unu de is esempus de **arti romànica** prus nodius in Sardìnnia, puru poita arresurtat de essi una de is **ùnicas crésias pesadas totu in matoneddus de arxidda**, s'àtera est Santu Baingiu de Lórthia in Bono. S'annu precisu de fabbricadura de sa crésia non est seguru ma si fait torrai a su periudu de colonizazioni pisana, in particulari a su rennu de Ghilelmu *Salusi* IV de Lacon-Massa.

CRÉSIA DE SANTU NIGOLA DE CIRRA

Su fàbbricu mesurat 5x12 m (cun s'àbsidi), est **a navada sola** croberta cun unu intaulau poderau dae una intrajadura. Sa **faciada** est partzia in **duus registrus** dae una filada de architus apicaus, in su registru de bàsciu s'abrexit unu portali cun arcada tunda, cussu de pitzus invècias acabbat cun su **campanili a bulaconi**.

Annus '40, su fàbbricu est abarrau disamparau po meda tempus fincias a s'asseliadura in is annus '90. Sa crésia teniat is contrafortis e finas unu stauleddu a parti de ananti.

Una fotografia de is annus '40 de sa parti de aintru, de nodu s'artari in muru cun unu nìciu pintau fortzis de asulu e froriu a steddus.

CRÉSIA DE SANTU NIGOLA DE CIRRA

Is murus de ladus puru funt frorius a **architus apicaus poderaus dae consoleddas tacheddadas cun imbelliduras geomètricas** (a egas e a ogas, triangularis, losangas, rombus ingruxaus, diagonalis parallelas) e funt luxius dae duas monòforas. S' **àbsidi** invècias est luxia dae una monòfora e croberta dae unu **tzimborieddu** chi movit dae una corona de architus apicaus.

CASTEDDU DE CIRRA

De su matessi periudu est su fàbbricu de su Casteddu de Cirra, bófiu fortzis dae Ghilelmu *Salusi* IV de Lacon-Massa etotu, pesau dae maistus pisanus (fortzis is próprius de Acuafrida giai chi dd'assimbillat meda) in su cùcuru de su monti Cudias, asuba de unu fàbbricu bizantinu de càstiu.

Su chi abarrat est parti de sa fortificatzioni de is murus de Nord, Sud e Est, cun una turri a pranta de triàngulu. Nc'est finas una cisterra, funduda de 3,50 m, po arregolli s'acqua de celu.

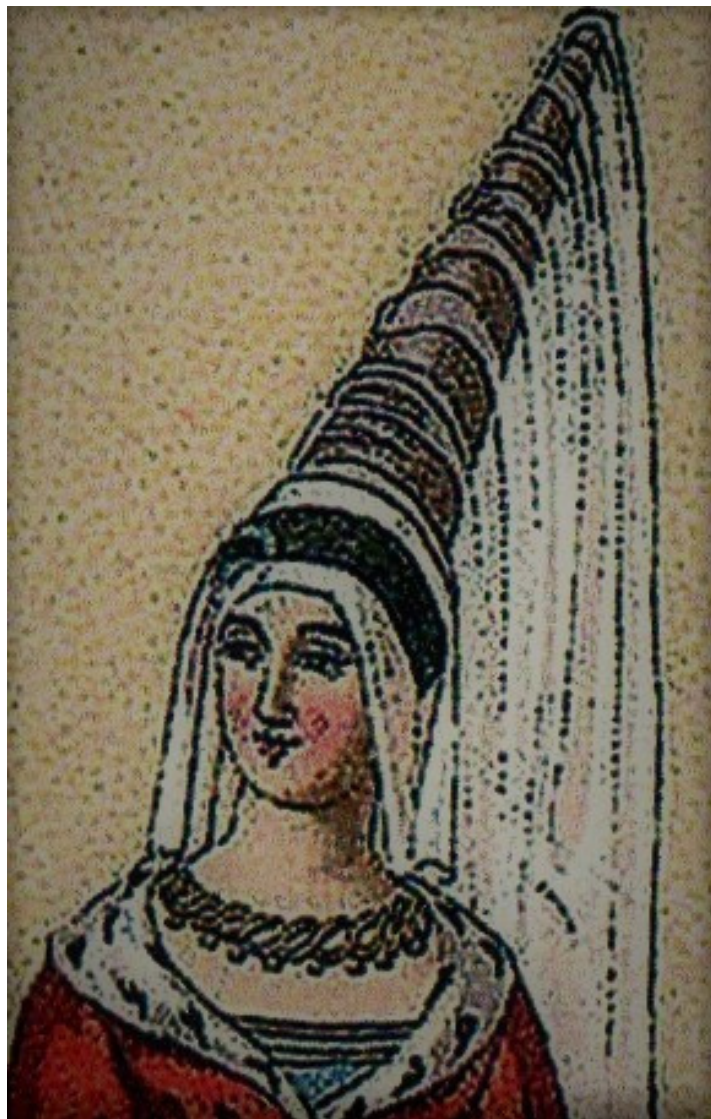
CASTEDDU DE CIRRA

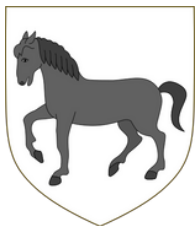
ricostruzioni 3d de Daniele Rivano

ALENI DE GADDURA (R. 1203-1218)

Babbu suu furiat Barisoni I de Gaddura, antis de si mroxi iat lassau sa filla Aleni e totu su Rennu asuta de s'amparu de su **Papa Innocéntziu III**. Su Papa tandu iat cumandau a s'Arcibispu de Turres Bràsiu de s'ocupai de sa chistioni e de **circai unu pobiddu a Aleni**. Ananti de custus problemas de sucessioni totus is àterus rennus iant cumentzau a bramai de s'insertai in sa lìnia dinàstica gadduresa. De totus is pretendendis chi ddi proponiant at a sceddai de si cojai cun **Lamberto Visconti** arrefudendi a *Trasamondo da Segni* propónniu dae su Papa chi, tandu, at a scominigai is duus sposus. Aleni divenit sa **primu judikissa de sa stória** e una de is primus arreinas de deretu in Europa.

BENEDITA DE CÀLARIS (R. 1214-1233)

Mortu Ghilelmu *Salusi* IV, **in su 1214 divenit *judikissa* sa filla Benedita** (sa segunda in totu sa stória sarda a pustis de Aleni de Gaddura), e su matessi annu si cojat cun Barisoni (fillu de Pedru I de Arbarée) divenendi *judike* e pighendi su nòmmini de Barisoni *Torgodori* IV. Benedita jurat in su ***Collectu*** de non sminguai su logu, de non lassai casteddus e non fai acórdius cun àteri sena de su cunsensu de sa Corona de Logu. In prus fait **atu de vassallàggiu a sa Santa Seu**. Sa polìtica sua furiat **in favori de su pópulu e de s'economia sarda, a dannu de is pisanus**.

IS FRADIS VISCONTI CONTRAS A BENEDITA

Difatis in su **1215** lompit sa **fenga pisana** cun su **Judike de Gaddura**, su pisanu **Lamberto Visconti**, pobiddu de Aleni de Gaddura, chi **sbarcat in Càlaris** e ócupat su cucuratzeddu ananti de sa capitali juigali Santa Ìgia pesendiddoi unu casteddu (**Castel di Castro**), invècias a su fradi **Ubaldo I Visconti** spetàt sa conchista de totu su territóriu e luegus at a divenni su **governadori de facto de su Rennu**. Custa invasionsi arreparentina portat **is reis** a si pinnigai in is logus securus de su Juigau po **aprontai sa controfensiva**: Barisoni si pinnigat in sa capitali e **Benedita** in unu casteddu atesu meda, fortzis su de **Cirra**.

SA RESISTÉNTZIA E S'AGIUDU PAPALI

In su 1216 **Benedita** tentat de fai unu donu a sa Catidrali de Pisa po s'imbonai is pisanus e acabbai sa gherra, ma **Ubaldo I** dda fortzat a tratai e a acetai de fai su **Juigau vassallu de Pisa. Is sardus arróscius de is opressoris pisanus si fùrriant**, Benedita tandu cumentzat sa resisténtzia alliendisiddi cun su *judike* Comita de Turres e cun sa Repùbblica de Gènoa. Finas su **papa Onóriu III** dd'at a agiudai arremprasendi in su 1217 s'arcibispu de Càlaris Marianu (pisanu) cun su cardinali obispu de Óstia e ligau apostólicu de Sardìnnia e Còrsica, *Ugolino di Anagni*, e cumbincendi a su *judike* de Turres nou *Mariani II* a agiudai a Benedita.

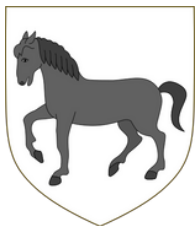

BENEDITA E LAMBERTO VISCONTI

Sa “Turri de is *Visconti*” in Pisa,
in dii de oi.

In su **1217** si mroxit su pobiddu **Barisoni** e su fillixeddu divenit *judike* cumentu a **Ghilelmu Salusi V**, ma sendi ancora piticheddu ddi ponint sa **mamma a regenti**. Benedita, oramai sola, est custringita a sunfriri sa **barrosia de is *Visconti***, chi dda impresonant in Càlaris. In su **1218 *Ubaldo* I** iat cuncordau sa coja intra de Benedita e su fradi ***Lamberto Visconti*** (oramai fiudu de Aleni de Gaddura) cun su bisu de cumpriri sa paxi. In su **1219 *Mariani* II** de Turres (cojau cun sa sorri de Benedita, Anniesi) mandat s’esércitu po libberai Benedita, debbadas. Is duus si cojant in su **1220** ma su Papa iat invalidau deretu sa coja. Tandu in su **1224** Benedita iat **annou s’atu de vassallàgiu a sa Santa Seu**, acetendi de pagai unu tributuu annuali de 20 lb de prata e de non si torrai a cojai sena de su cunsensu de su Papa. In prus, chi fessat morta sena de erederus, su Juigau spetàt a su Stadu de sa Crésia.

IS ÛRTIMAS COJAS DE BENEDITA

In su **1225** **Lamberto si morit** e Benedita arrennescit a arriguberaì unu pagheddu su poderiu suu, mancai su strubbu de **Ubaldo I**. In su **1230** custu puru si morit, ma deretu ndi pigat sa positzioni su nebodi **Ubaldo II**, erederu gadduresu de *Lamberto*. Aici **Benedita, po si fuiri dae s'influéntzia viscontea si torrat a cojai duas bortas**, mancai sena de su cunsensu de su Papa, prima cun *Enrico di Cepola* (areu de is *Capraia*) e a pustis cun *Rinaldo de Glandis*. Cun totu s'atropélliu Benedita a s'acabbada s'at a pinnigai in Santa Ìgia e a pustis in Massa innui s'at a mroxi a 39 annus, in su 1232.

A manu manca, su Casteddu de Baldu, domu stadiali de Ubaldu II.

A manu dereta, sa Basilica de N.S. de Logusantu, logu de interru de Ubaldu II.

GHILELMU SALUSI V (R. 1232-1250)

Pintura de fantasia de Anniesi de Lacon-Massa.

A pustis de sa morti de sa mamma (1232) su *judike* **Ghilelmu Salusi V** furiat ancora piticu e ddi ponint a regenti sa tzia Anniesi. Is atacus de *Ubaldo II* non si firmant fincias a su 1235, candu su *judike*, imoi mannu, **detzidit de si sutumiti a Pisa**. Difatis su territóriu calaritanu nci dd'acabbat guvernau dae is areus pisanus de is *Visconti*, *Capraia* e *della Gherardesca*. Ghilelmu si morit in su 1250.

JUANNI “CHIANO” TORGODORI V (R. 1250-1256)

In su 1250 su fillu de Ghilelmu divenit *judike*, cun su nòmini de Juanni *Torgodori* V, allomingiau **Chiano**. Arrósciu de su strapoderiu pisanu **conchistat Castel di Castro** e su 20 de abrili de su 1256 **s'alliat cun Gènoa**. In s'acórdiu *Chiano* lassat *Castel di Castro* a is genoesus (chi difatis iant mandau a lestru su podestà *Ogerio Scoto* e su casteddanu *Giovanni Pontano*) e ddis assegurat finas s'**esportazioni de su sali sena de impostas**, in càmbiu *Chiano* diveniat citadinu genoesu e arriciat unu palàtziu in Gènoa e sa possibbilidadi de si cojai cun una de sa famìllia *Malocello*.

JUANNI “CHIANO” TORGODORI V (R. 1250-1256)

Po fenga, is *judikes filopisanus Giovanni Visconti de Gaddura e Guglielmo di Capraia de Arbarée*, agiudaus dae *Gherardo e Ugolino della Gherardesca* a cumandu de una flota de 8 nais, **invadint su Juigau de Càlaris** e assédiant sa capitali Santa Ìgia. Dae Gènoa furiat móvia una flota de 20 galeas ma no iat acutu a lompi in tempus a Càlaris po agiudai a **Chiano** chi oramai iant giai aciapau. Pagu tempus a pustis **dd'ant a stochigiai in Santa Ìgia** unus sicàrius pisanus, ma prima de si mroxi at a inditai a sa Corona de Logu is successoris suos.

GHILELMU SALUSI VI (R. 1256-1258)

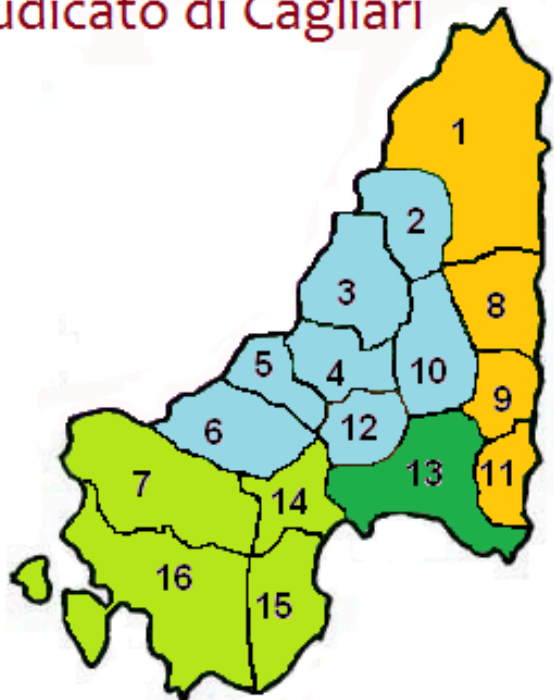
Crésia de Santu Pedru de is piscadoris
(Casteddu)

Su sucessori de *Chiano* est su fradili Ghilelmu, originàriu de Cèpola (Cuartu), pighendi su nòmmini de **Ghilelmu Salusi VI**. Issu puru at a sighiri sa **polìtica filogeonesa e antipisana**. Is acuntéssius de su rennu suu funt una cópia de cussu passau, scéti ca custa borta andat peus. In su 1257, sa **coalizioni filopisana** cumpónnia sèmpiri dae *Giovanni Visconti* de Gaddura e *Guglielmo di Capraia* de Arbarée, *Gherardo* e *Ugolino della Gherardesca* e s'ammiràlliu pisanu *Oddo Gualduccio* torrant a conchistai *Castel di Castro* e **assédiant sa capitali Santa Ìgia**. Su 20 de mesi de arxolas de su 1258, a pustis de 14 mesis de gherra, sa coalizioni conchistat sa capitali juigali **e dda destruit**. Ghilelmu si fuit a Gènoa, innui si morit.

S'ACABBU DE SU JUIGAU DE CÀLARIS (1258)

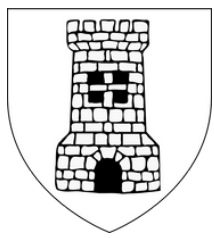
Spartizione del Giudicato di Cagliari

Curatorie

1 - Ogliastra	11 - Colostrai
2 - Seulo	12 - Dolia
3 - Siurgus	13 - Campidano di Cagliari
4 - Trexenta	14 - Decimo
5 - Nuramis	15 - Nora
6 - Gippi	16 - Sulcis
7 - Cixerri	
8 - Quirra	
9 - Sarrabus	
10 - Gerrei	

Acabbada sa gherra, sa coalizioni filopisana **partzit in 3 partis su Juigau de Càlaris**, burrendideddu a pustis de prus de duus séculus de stória. A **Giovanni Visconti de Gaddura** spetàt sa parti orientali, a **Guglielmo di Capraia de Arbarée** sa parti de mesu, a is **Della Gherardesca** sa parti occidentali, invècias sa curadoria bécia de Càlaris passat a s'amministratzioni dereta de su **Cumunu de Pisa**.

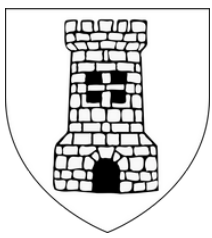

ADELÀSIA DE TURRES (R. 1236-1259)

Filla de *Mariani* II de Torres e *Anniesi* de Massa, in su 1219 su babbu dda fait **cojai** cun **Ubaldo II Visconti judike Gaddura**, (fillu de *Aleni* de Gaddura e *Lamberto Visconti*) po circai de apasiguai su scórriu intra de is duus juigaus. In su **1236**, mortu su fradi *Barisoni* III de Torres, **divenit judikissa de Torres** (sa de tres in totu sa stória sarda). In su **1238 si morit su pobiddu Ubaldo II** e sendi ca Adelàsia no iat tentu fillus dae issu, divenit *judike* de Gaddura su fradili *Giovanni Visconti*.

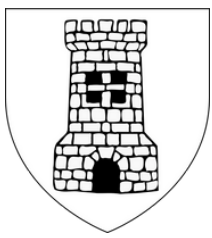
Adelàsia oramai **sola** est pigada de punta dae is **polìticas expansionìsticas de is Visconti** chi circant de ddi imponni sa coja cun *Guelfo dei Porcari*, susténna puru dae su Papa. Ddi lompit perou unu **proponimentu** nou, dae sa famìllia genoesa de is *Dória*, **de si cojai cun su jòvunu Entzu, su fillu de s'imperadori Fiderigu II de Svèvia**. Adelàsia acetat.

ADELÀSIA E ENTZU REIS DE SARDÌNNIA (1238-1246)

In su mesi de ladàmini de su **1238** Entzu e Adelàsia si cojant, divenendi **Rei e Reina de Sardìnnia**. Su papa Gregóriu IX, biendi sa Sardìnnia scapiada dae su controllu suu, scomìngat is duus sposus. In dónnia manera is duus sposus non si dda passant beni e in s'istadi de su **1239 Entzu lassat sa Sardìnnia** po non nci torrai mai prus, ma dae s'Itàlia at a sighiri a amministrai su Rennu cun nòminas e àterus àutus (finas in su periudu de presonia bolonniesa a pustis de sa Batalla de *Fossalta* contras a is guelfus in su 1249). In su **1246 Adelàsia pedit e otenit sa bessida de pari** cun Entzu, acusendideddu de fanceddùmini.

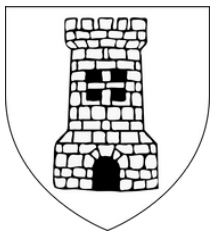

IS ÛRTIMUS ANNUS DE ADELÀSIA (1246-1259)

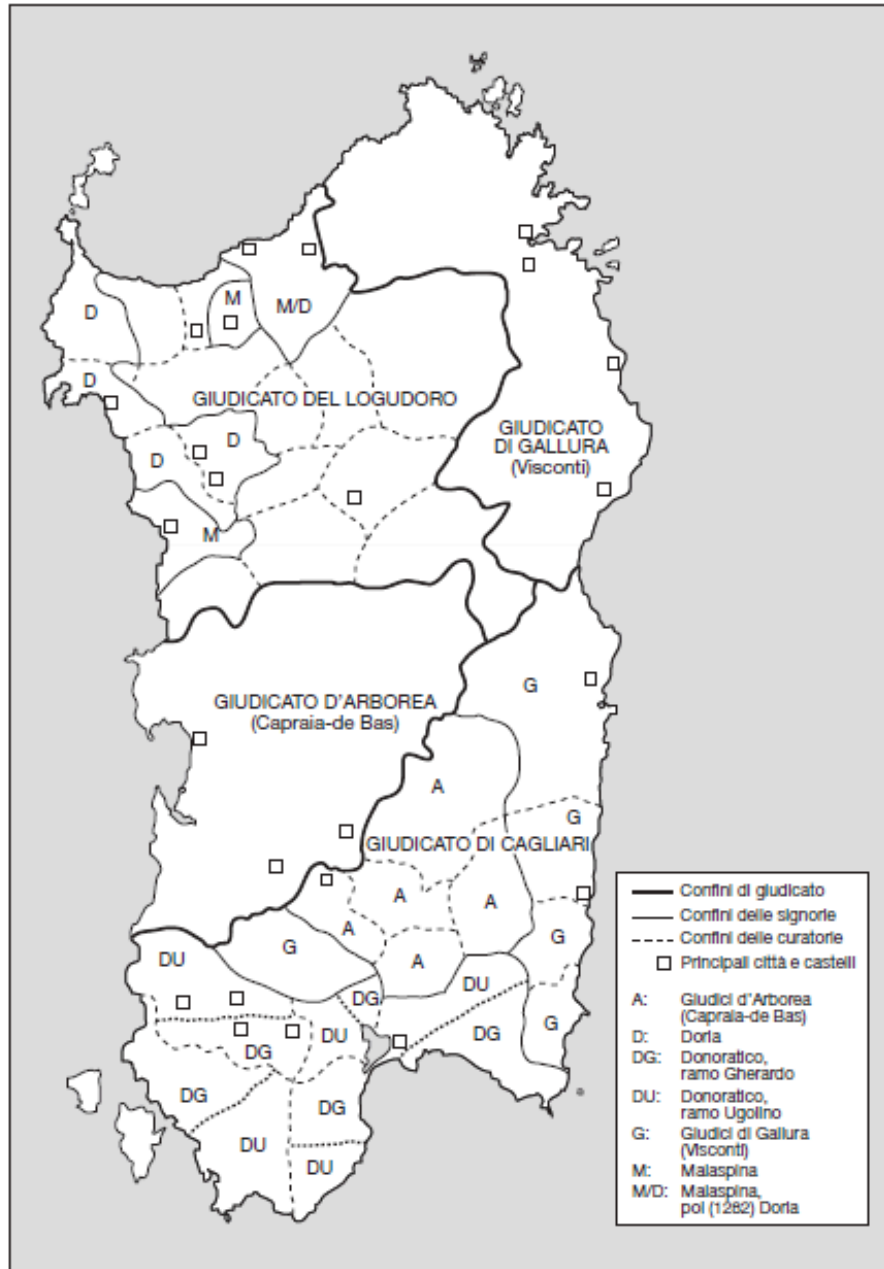

A pustis de sa bessida de pari cun Entzu (1246) iat cunvocau sa Corona de Logu po aprontai sa codìfica de una **Charta de Rennu**, innui figurat sa paridadi de deretus intra de mascu e fémina (pruschetotu in is sucessionis), una partzidura justa de is impostas e s'amparu de is impresas e de su cummèrciu (c. Statudu Tataresu).

A s'acabbada Adelàsia lassat su Palàtziu de Àrdara, prenu de vicàrius de Entzu, e si ndi andat in su **Casteddu de su Gocèanu**, innui si morit in su **1259** (52 annus). Parit chi dd'apant interrada in una cripta de sa Crésia de Santa Maria de su Rennu in Àrdara, assoru de su babbu *Mariani* II de Arbarée, cumentu inditau dae unu scritu de su Condaghe de Santu Pedru de Silki.

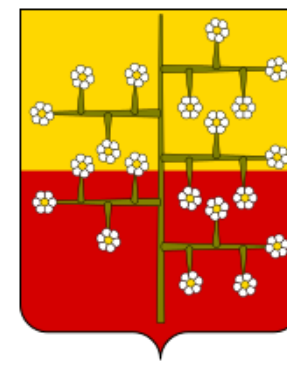
S'ACABBU DE SU JUIGAU DE TURRES (1259)

Adelàsia fut morta sena de erederus e iat lassau is benis suus a sa Crésia, ma totu su Juigau si ddu partzint is areus genoesus de is Dória e Malaspina, in prus in su 1272 at a nasci su Lìberu Cumunu de Tàtari.

Doria

Malaspina

Della Gherardesca

Sinniorias in su sec. XIII.

dae: M. Guidetti, *Storia dei sardi e della Sardegna*, vol. II *Il Medioevo*.

Elaboratzioni de F. C. Casula

LÌBERU CUMUNU DE TÀTARI (1272-1323)

Sa **citadi de Tàtari** est s'ùnica a svilupai un'**identidadi sua**, in contraposizioni cun su Juigau de Turres etotu. Giai fàcias a su 1230 pesant is fortificatzionis. A pustis de sa derruta de su Juigau (1259), sa bidda de Tàtari, pinnigadas is curadorias de Romàngia e Flumenàrgia, **costituit in su 1272 su Cumunu de Tàtari, "patzionau" a Pisa** (est a nai guvernau dae unu podestà mandau dae su stadu amparadori), ma a pustis de sa Batalla de sa Melória (1284) **at a passai a Gènoa cun unu tratau (1294)**. De nodu funt is istitutzionis e su còdixi de lei: is **Statudus Tataresus**. In su **1323**, cun s'arribbu de is aragonesus Tàtari s'at a alliai cun issus, chi furiant cumpriendi su Rennu de Sardìnnia.

Giuseppe Sciuti, Sa proclamatzioni de sa Repùbblica tataresa, circa 1880. Palàtziu de sa Provìncia, Pratzza de Itàlia, Tàtari.

JUANNI VISCONTI DE GADDURA (R. 1238-1275)

Fillu de *Ubaldo I* (su guvernadori *de facto* de Càlaris in su scòrriu contras a Benedita), divenit *judike* de Gaddura in su 1238 sucedendi a su fradili *Ubaldo II*. In su 1258 pigat parti a sa **conchista e partzidura de su Juigau de Càlaris** pighendi una de is de tres partis, cussa orientali, cun is curatorias de Ogliastra, **Chirra, Sàrrabus e Tolostrai**. At a fai asseliasu su Casteddu de Cirra. S'at a cojai cun una filla de *Ugolino della Gherardesca*, e a su fillu dd'ant a ponni *Ugolino* etotu, ma totus dd'ant a nai *Nino*. Is ùrtimus annus Juanni ddus passat in Itàlia innui pigat parti a is gherras intra de guelfus e ghibellinus. Su 12/06/1275 si morit e ddi sucedit su fillu *Nino*.

NINU VISCONTI DE GADDURA (R. 1275-1296)

Ninu est arremonau finas in sa Divina Cumédia de Danti

Ninu diventi *Judike* de Gaddura in su 1275. **Sa vida e s'impìnniu políticu suu at a essi prus in Pisa chi no in Sardìnnia.** Faiat parti de sa fatzioni **guelfa**, in minoria in Pisa, innui is ghibellinus bramànt is possidimentus sardus de Ninu. S'impìnniu políticu suu ddu portat a disterrus fitianus e torradas arreparentinas in pàtria pisana. At a pigai parti finas a sa **Batalla de sa Melória (06/08/1284)** innui Gènoa at a strecai Pisa. Dae su 1286 a su 1288 issu e su nannai suu *Ugolino* ant a guvernai su **Cumunu de Pisa.** **S'amministratzioni de su Juigau dda lassat a unu para de nòmini Gomita** (arremonau in su cantu XXII de s'Inferru de Danti), nodiu po is abusos e sa barrosia sua chi a s'acabbada dd'ant a portai a sa furca. In custa situatzioni su Juigau de Gaddura arruit in unu periudu de **decadessimentu.**

S'ACABBU DE SU JUIGAU DE GADDURA (1296)

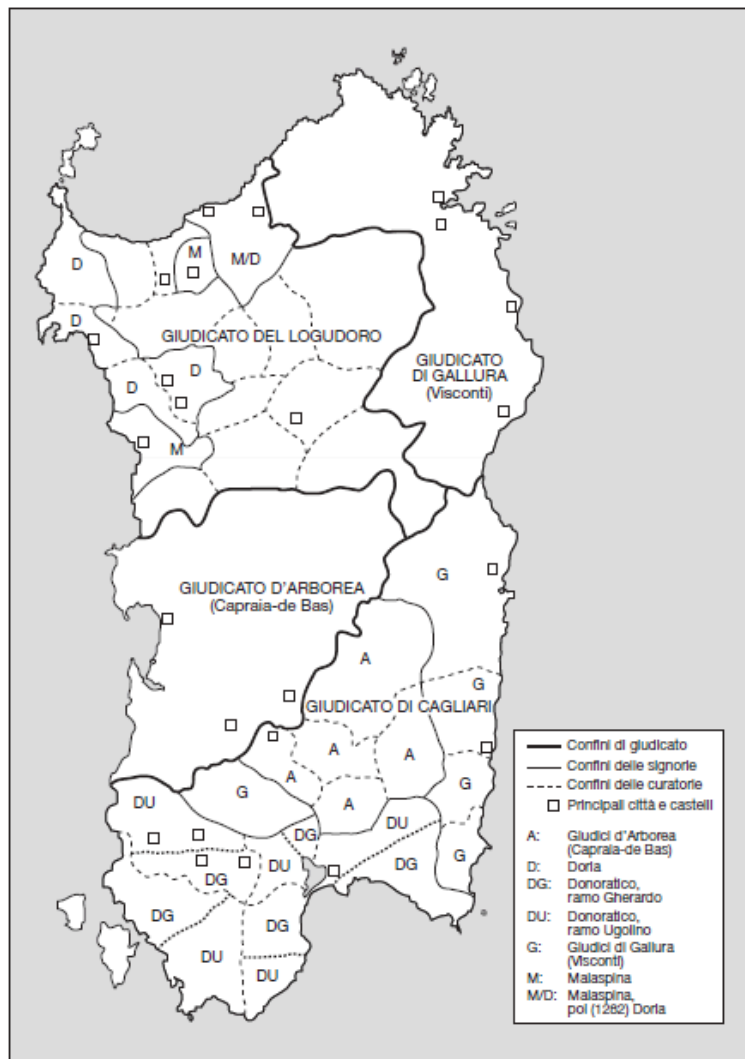
su Casteddu de Pontes innui si pentzat chi Ninu apat scritu su testamentu suu

A pustis de is medas polìticas impopularis promóvias in Pisa e a su scórriu cun su nannai *Ugolino*, su Cumunu in su **1293** nci torrat a bogai a Ninu chi detzidit de **andai in Gaddura** innui at a passai is ùrtimus annus de sa vida sua fincias a sa morti, acuntéssia in su 1296, a 31 annus.

Su Cumunu de Pisa aprofetat de sa morti de su *judike* e **incòrporat su rennu gadduresu** in is territórius cumunalis, mancai Ninu iat fatu testamentu in favori de sa filla Juanna, chi po medas annus at a arrecramai su possessu de sa sienda. Juanna at a essi s'ùrtima *judikissa* de Gaddura, mancai scéti de tìtulu.

GHILELMU DE CAPRAIA (R. 1241-1264)

Su pisanu Ghilelmu *De Capraia* furiat arrennésciu a si nci stichiri in sa **corti arbaresa de Pedru II**, divenendi ómini de fiantza suu, tanti chi, in su 1241, **divenit regenti de su judike Mariani II**, ancora pituu. In dónnia manera Ghilelmu **circat de si fai arreconnosci sa soberania asuba de su Juigau**, e nc'arrennescit in su 1250 gràtzias a papa Innocéntziu IV, ma **sa Corona de Logu s'oponit**. A s'acabbada Ghilelmu sfrutat sa positzioni sua po fortzai a *Mariani II* a arreconnosci a su fillu *Nicolò* cumentu a co-judike. Ghilelmu pigat parti in su **1258** a **sa conchista de su Juigau de Càlaris** incorporendi is curatorias de Gippi, Nuràminis, Trexenta, Marmidda bàscia, Dolia, **Gerrei** e Barbàgia de Seulu in su Juigau de Arbarée. In prus **conchistat sa parti de bàsciu de su Juigau de Turre**s, oramai partziu intra de is sinnorias.

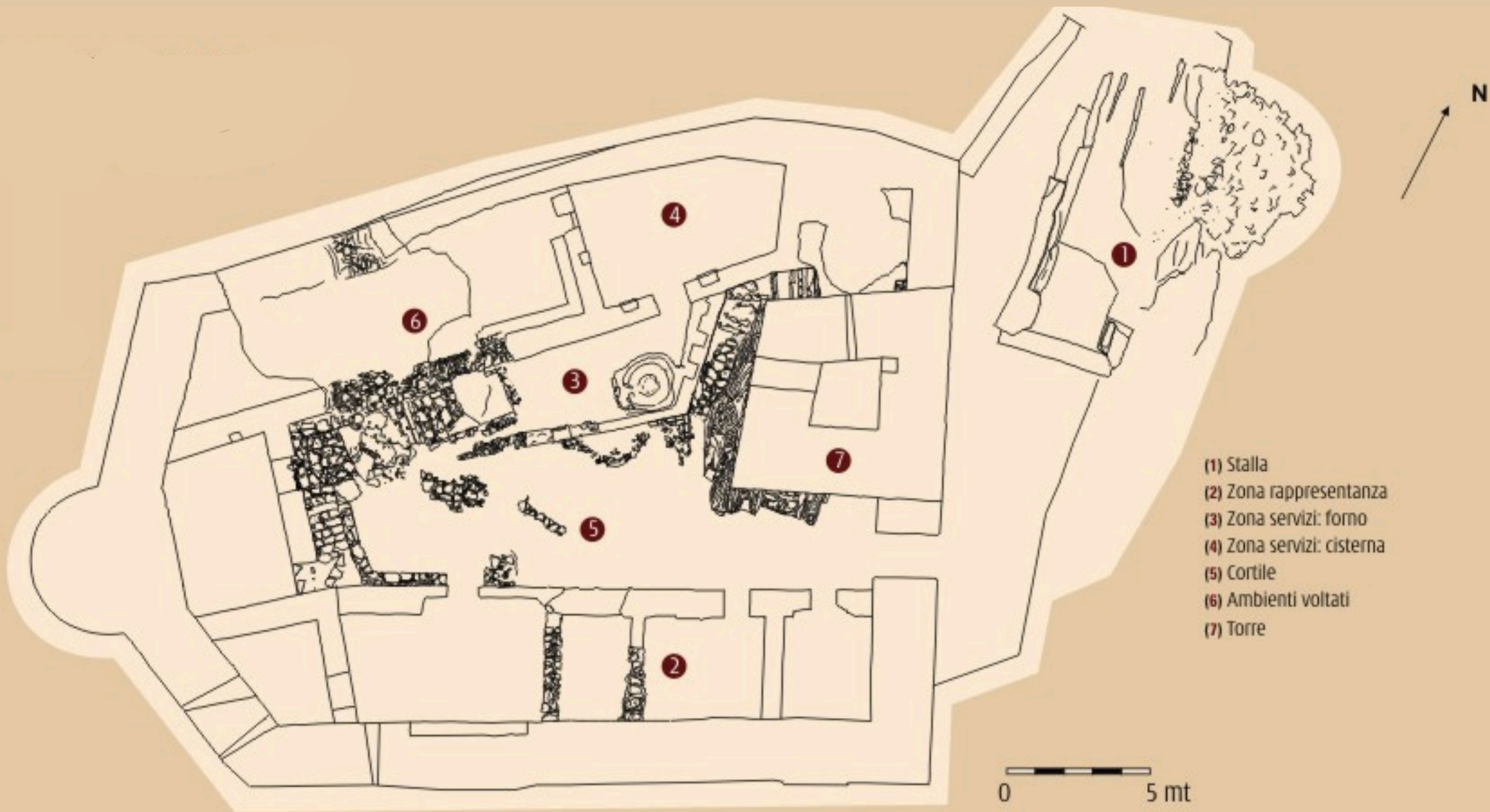
MARIANI II DE ARBAREE (R. 1264-1297)

Turri de *Mariani* II (Aristanis)

In su 1264 si mroxit Ghilelmu ma ***Mariani* est strubbau dae** su fillu de Ghilelmu: ***Nicolò***. Tandu, po assegurai sa positzioni sua, antis **cunfirmat su vassallàggiu de is *judikes* de Arbarée a Pisa** (issu etotu in su 1265 si deccrarat ***civis et fidelis de Pisa***), e **in su 1274 fait bociri a *Nicolò***, asseguendisiddi sa soberania cumpria asuba de su Rennu. Comuncas ***Mariani* II cuncordàt cun totus**, pruschetotu cun is ***Della Gherardesca***, ma finas cun ***Pere III de Aragona***, divenendi unu de is óminis prus poderosus e arricus de su tempus (furiat meri finas de una domu-turri in Ponti Béciu in Pisa), in cuntrastu cun sa poburesa chi furiat bivendi totu Europa. In su 1274 **sighet is conchistas in s'ex Juigau de Turres**. In su **1290** cumandat sa fabbricadura de sa **fortalesa de Aristanis** (nodia sa turri a issu intitulada), su **Casteddu de Murriali** e medas crésias cumentu Santu Pantaleu in Partiolla, Santu Pedru in Zuri, Santu Paràmini e Santu Serafinu in 'llartzu, Santu Millanu in Samassi. Morit in su 1297 lassendi su Juigau a su fillu Juanni *Chiano*.

CASTEDDU ORGUGLIOSO

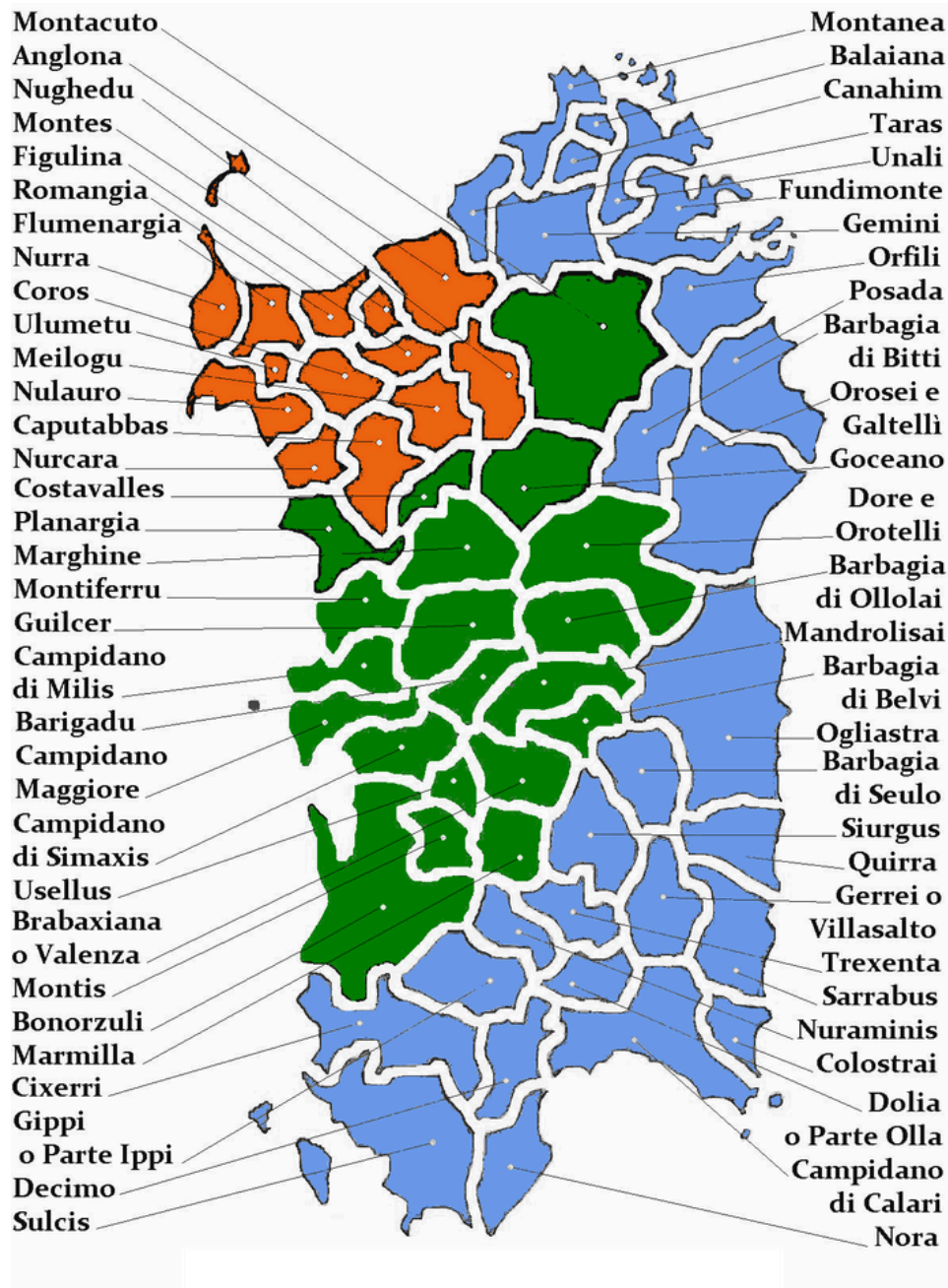

CASTEDDU ORGUGLIOSO

Su casteddu *Orguglioso* o de Sassai torrat a su **séculu XII**, po amparai sa curadoria de Gerrei, prima pertocanti a su Juigau de Càlaris e, a pustis de su 1258, a cussu de Arbarée. In su **1265** su **judike Mariani II de Arbarée ddu intregat**, impari a is àterus casteddas de *Montenuovo* (?) e Baratuli, **a su Cumunu de Pisa** (seguramenti a cumpridura de s'acórdiu po divenni *civis et fidelis* de Pisa). Intra su 1323-26 ddu pigant is aragonesus.

SA SITUATZIONI SARDA A S'ACABBU DE SU SÉCULU XIII

A s'acabbu de su séculu sa Sardìnnia est partzia in tres àreas de influéntzia: **pisana**, **genoesa** e **arbaresa**. Sa derruta de is juigaus de Càlaris (1258) e Gaddura (1288) iat lassau tretu a s'**espansioni de sa Repùbblica de Pisa e de is sinnioris suos**, cumentu a is *Della Gherardesca* chi poderànt totu su Sud-Ovest. Prus cumplessa invècias est sa situatzioni in s'**ex Juigau de Turres**, acabbau in su 1259 chi s'agatàt **partziu intra de is sinniorias genoesas** de is Dória e de is *Malaspina*, e de su **Lìberu Cumunu de Tàtari** (nàsciu in su 1272), una de is pagus esperiéntzias cumunalis in Sardìnnia. A ndi gosai de sa derruta de Turres furiat finas su **Juigau de Arbarée**, s'ùnicu abarrau in vida. Ma, in su **1297**, at nasci una minàcia noa: su **Rennu de Sardìnnia**, su cuntenidori jurìdicu po sa **benienti conchista cadelanu-aragonesa** de s'ìsula nosta.

S'AMMINISTRATZIONI PISANA

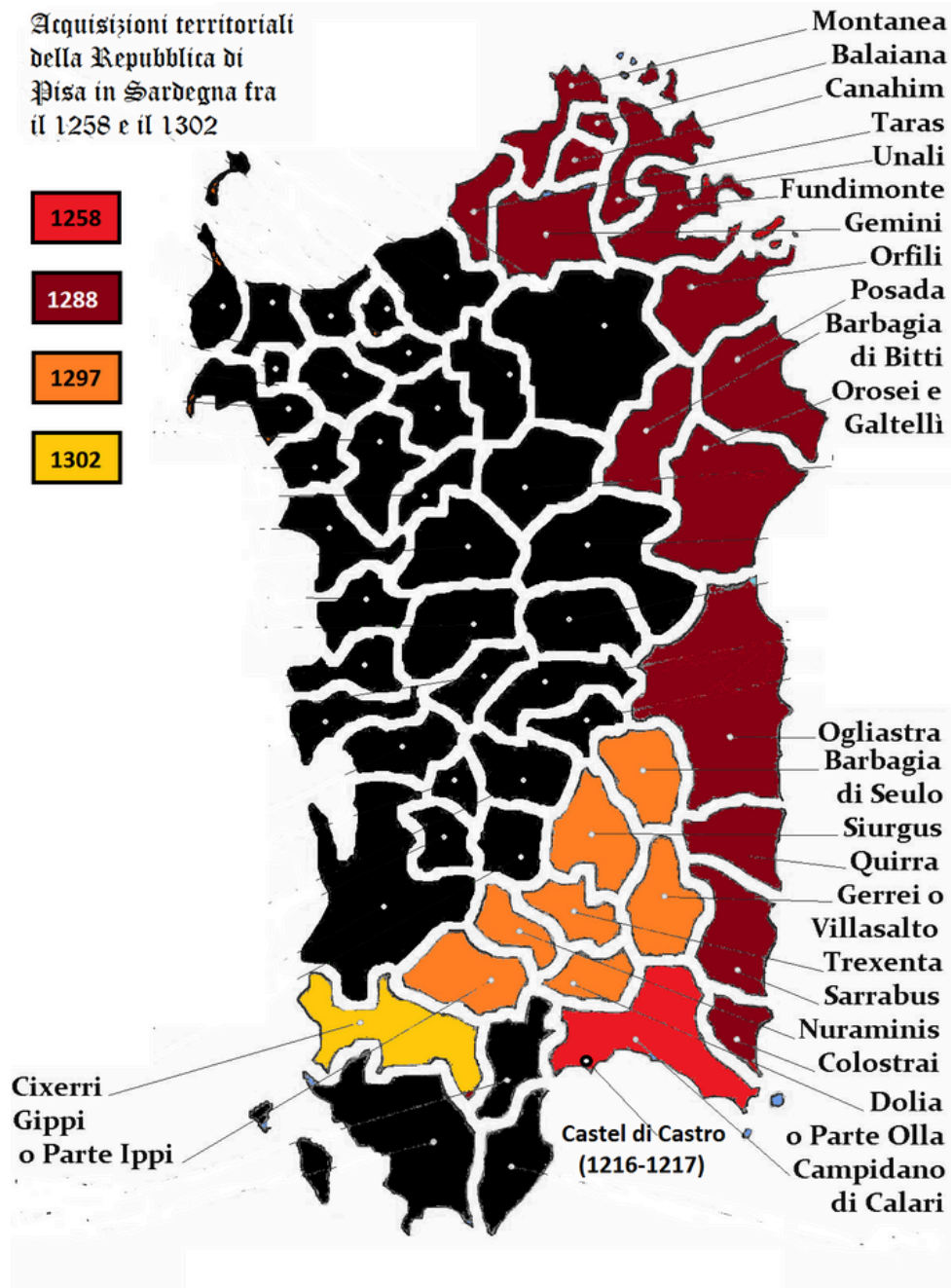

S'amministratzioni civili e militari de is terras sardas asuta de sa Repùbblica de Pisa furiat afidada a **capitanei** (casteddanus), **rectores** e **podestà**, impari cun jugis, notàrius e a.s. S'amministratzioni finantziària furiat in cabu a is *camerarii*.

Si svilupant is citadis de *Castel di Castro* e *Villa di Chiesa* cunforma a s'**esperientzia cumunali italiana**, donniuna furnia de unu còdixi de leis, su **Breve**. Dae sa Sardìnnia is pisanus ndi teniant sa metadi sa réndida de annu, agiumai 90.000 fiorinus de òru.

SU SÀRRABUS IN
IS ARREGISTRUS PISANUS
(1316)

SU SÀRRABUS ASUTA DE S'INFLUÉNTZIA PISANA (1288-1325)

Su Sàrrabus si podit nai chi siat stétia una de is primus zonas de Sardìnnia a s'agatai asuta de influéntzia pisana, cunsiderendi giai su guvernu de su **judike de Càlaris Ghilelmu Salusi IV** (r. 1188-1214) chi iat cuntribuiu meda a su sviluppu infrastruturali de sa curadoria de Cirra (casteddu, Crésia de Santu Nigola). In su **1258**, acabbau su Juigau de Càlaris, totus de is tres curadorias sarrabesas passant a su **Juigau de Gaddura**, asuta de is **Visconti** de Pisa. Acabbau finas custu juigau in su **1288**, totu su territóriu passat a su controllu deretu de sa **Repùbblica de Pisa**. Teneus informus de is curadorias de Cirra, Sàrrabus e Colostrai gràtzias a is **registrus de impostas pisanas de su 1316**. Invècias de su Gerrei (scritu *Galigli*) funt in su de su 1320. In su **1349** **Francesc Carròs** conchistat su Casteddu de Cirra e su Sàrrabus passat in su Rennu de Sardìnnia cadelanu-aragonesu.

BIDDAS IN SA CURADORIA DE SÀRRABUS

CASTEDDU DE MALUIXINU

Si sciit pagu e nudda de custu casteddu, chi s'agatàt in su **Cùcuru de Pedra de Bau**, si pentzat dd'apant pesau is **judikes de Càlaris** asuba de unu *castrum* bizantinu. Sa **pranta** est cussa típica **cuadrangulari** cun turris tundas in is contonadas. Non est craru candu dd'apant sbandonau o sciusciau, in su **1558 Sigismundu Arquer** ddu figurat ancora (mancai invertiu cun cussu de Cirra). Su **nòmmini crosidadosu** est s'allomìngiu chi is biddeputzesus iant postu a is **pisanus** a pustis chi iant pigau is terras de su **Bacu de Sant'Àngiulu** a unu chi ddi narànt *Unischi* de Atzeni de Òrrea.

CRÉSIA DE SANTU LUSCIÓRIU

Pesada cun **sestus bizantinus** su fàbbricu si presentat a forma retangulari cun una navada sola croberta dae unu **cannitzau** poderau dae una intrajadura in linna. Sa particularidadi ca fait de custa crésia un **ùnicum** in totu sa Sardìnnia funt is **trais pintadas** a lillus e cuadrivullus. In su Mesuevu podiat essi sa **parròchia de Cortìnia**. Sa crésia, sbandonada po tempus meda, dd'ant asseliada in s'acabbu de is annus '80.

CRÉSIA DE SANTU LUSCIÓRIU

CRÉSIA DE SANTU LUSCIÓRIU

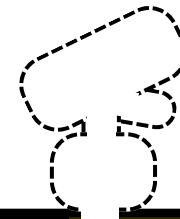

BIDDAS IN SA CURADORIA DE COLOSTRAI

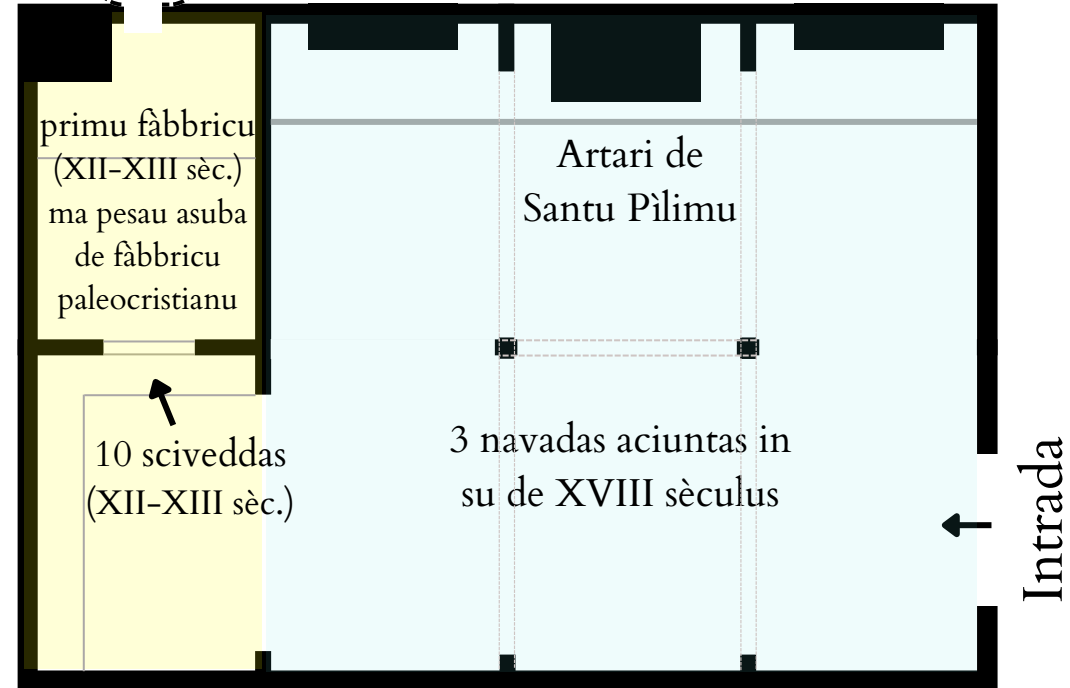

s'agatànt biddas finas in Santu Pedru, in Mont'e Turnu e Cala Pira

CRÉSIA DE SANTU PÌLIMU

Domu de janas de
sa 'Ruta de Santu Pìlimu
(IV millannus a.C.)

Sa Crésia de Santu Pìlimu s'agatat in su Monti chi portat su matessi nòmmini, pagu prus apitzus de **Bidd'e Majori**. Unu logu mesanu, innui funt passaus medas pópulus e culturas, a cumentzai dae cussa prenuraxesa (domu de janas) e pustis nuraxesa (nuraxeddu in pitzus de su montixeddu). A betiri su **cultu de Santu Pìlimu** (o mellus a ddu introdusi in manera sincrètica in cussus paganu) funt stétius is **bizantinus**. A costau de sa crésia s'agatant is **cumpassias**, innui is pilligrinus si pinnigànt po sa festa de su 28 de maju.

CRÉSIA DE SANTU PÌLIMU

Cumentu imbucaus, seus arricius in unu **apostu** mannu, simpri e pintau de biancu, partziu in **3 navadas** dae duas filas de arcadas. Custa parti est sa prus noa, pesada po arrici prus divotus a pustis de su **1620** candu in su campusantu de Santu Sadurru in Casteddu iant agatau is arrelìchias de Santu Pìlimu.

In fundu de sa navada de mesu s'agatat s'**Artari de Santu Pìlimu**. Est simpri meda, cun pranus de màrmuri e su nìciu in muradura innui ponni su santu. De s'artari de su **Setixentus** nd'est abarrau sceti cuss'**architu de màrmuri policromu** in su nìciu. Custu poita sa crésia est abarrada disamparada po annus meda e asseliada sceti a sa fini de is annus '80.

CRÉSIA DE SANTU PÌLIMU

Dexi sciveddas imbellint su fronti de cussu chi iat a depi essi su **primu fàbbricu** de sa crésia fabbricau in su séculu **XII-XIII** cun **sestus romànicus**. Is sciveddas funt de 3 castas:

- **spiral ware** (terràllia imbidriada cun spiralis pintadas de orìgini campana);
- **monòcroma birdi** (terràllia imbidriada de orìgini italo-meridionali);
- **grafita arcàica tirrénica** (terràllia ingubbiada e grafita de orìgini savonesa).

CRÉSIA DE SANTU PÌLIMU

Su **primu fàbbricu** si fait torrai a s'**edadi artumesuevali** cunforma a is dexi sciveddas chi s'agatant in su fronti, ma custu de seguru dd'ant pesau in pitzus a unu àteru prus antigu, mancai **paleocristianu** (si biit dae sa técnica de fàbbricu), e prima de cussu ddui podiat essi unu **tempru pùnicu**, gai chi totu su fàbbricu est impunnau a nord.

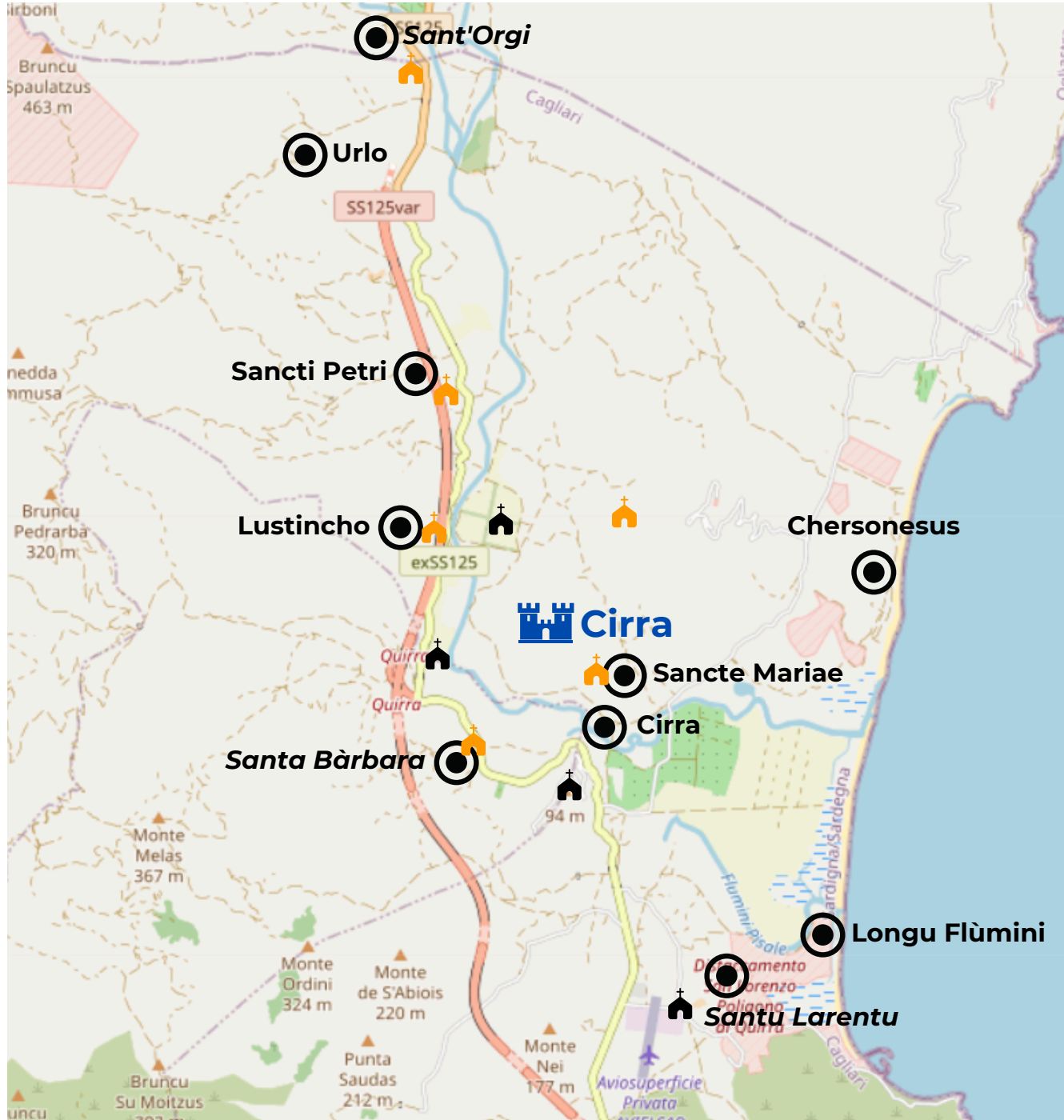
a sa dereta cumentu furiat sa crésia in su 1987, prima de s'asseliadura, de nodu est su primu fàbbricu.

CRÉSIA DE SANTU PÌLIMU

Su Santuàriu de Santu Pìlimu est **s'ùnicu in Sardìnnia a tenni aintru una domu de janas**, connota cumenti sa '**Ruta de Santu Pìlimu** poita nant ca custu furiat su logu innui si crocàt su santu. No est s'ùnica, de aici nant puru sa domu de janas de Monti de su Tzìpiri (Murera) e a cussa de Monti de Madau (Castiadas). Sa 'ruta est acapiada cun sa **benà** de su monti, po cussu custumat a summi **àcua**, connota in totu sa Sardìnnia po su **poderiu meraculosu de sanai is dolus**.

BIDDAS IN SA CURADORIA DE CIRRA

CUMENTI NASCIT SU
RENNU DE SARDÌNNIA?

SA CUNTIERRA PO SU TRONU DE SICÌLIA

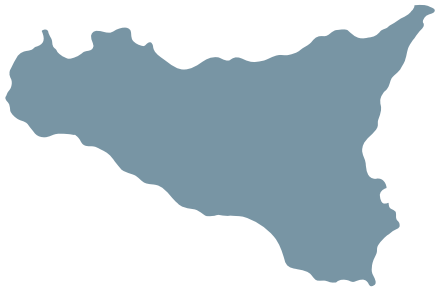
In Itàlia su **scórriu intra de Papau e Impériu** si furiat agraviu meda in su séculu XIII. S'imperadori **Fiderigu II de Svévia** si morit in su 1250 e iat sceddau a su fillu Corradu IV cumenti a erederu universali e sucessori a su tronu imperiali e a cussu de Sicìlia e Jerusalemmi. In su **1253** perou Corradu IV si morit e a su **tronu de Sicìlia** ddi sucedit, po eletzioni de is nóbblis e de is predis de Sicìlia, su fradi **Manfredi**, chi giai furiat amministrendi su rennu po contu de Corrado IV. Perou **su Papa s'oponit** e non dd'arreconoscit s'eletzioni a rei de Sicìlia e circat dónnia atrìculu po ponni barrancus.

Manfredi Hohenstaufen
rei de Sicìlia

SU PAPA SENNORI FEUDALI DE IS ÌSULAS

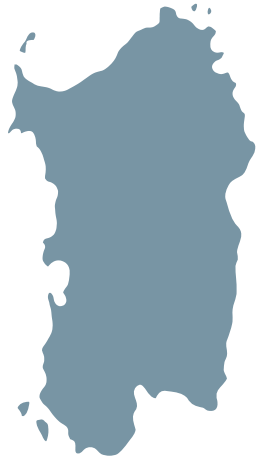
Antis de sighiri est precisu acrariri ca su **Papa** bantàt sa **soberania asuba de totus de is tres ìsulas** mannas de su Mediterràneu, donniuna po situatzionis differentis:

- **Sicìlia:** cunforma a s'**acórdiu de Melfi (1059)** su rei normannu **Roberto il Guiscardo** si deccrarat *fidelis* a su **papa Nigola II** chi in càmbiu ddu nomenat “po gràtzia de Deus e de Santu Pedru” duca de Apùlia e de Calàbria e **duca** benidori **de Sicìlia**, asseguendiddedi sa soberania asuba de s'ìsula a pustis de nc'ai bogau is Arabbus (Emirau de Sicìlia) cun is gherras arabbu-normannas (1061-1091).

- **Córsica:** in su **1077** su **papa Gregóriu VII** iat arreccramau sa soberania asuba de s'ìsula e dd'iat espressada donendi sa **legazia a Pisa** po aterrai is bramas de is nóbblis toscanus chi si dda furiant partzendi. Ma s'ìsula at a abbarrai asuta de is poténtzias de **Pisa** e **Gènoa** impari e a pustis feti de Gènoa.

- **Sardìnnia:** su primu papa a arreccramai sa soberania de sa Sardìnnia est **Lisandru III** in su **1166-1167** in su cuntestu de sa **triva cun Fiderigu Barbarrùbia** chi iat investiu a **Barisoni I de Arbarée Rex Sardiniae**. In su **séc. XIII** casi totus is **judikes** ant a fai juramentu de fidelidadi feudali a su **Papa**, cun acórdius sèmpiri prus strintus.

SA BATALLA DE BENEVENTU (1266)

Manfredi perou furiat divenendi sèmpiri prus forti e luegus devenit su **capu de su partidu ghibellinu**, portendi a parti sua medas citadis e partis de Itàlia. In prus fait cojai in su 1262 una filla sua, Costàntzia, cun su rei *Pere III* de Aragona. Tandu a befa, in su **1263, papa Urbanu IV offerit sa corona de Sicìlia a Càralu d'Angiò**, fradi de su rei francesu Luisu IX, chi acetat. Manfredi e Càralu d'Angiò si cunfrontant in sa **Batalla de Beneventu (1266)**, Manfredi at a perdi sa vida ingui sinnendi sa **derruta definitiva de s'areu de is Hohenstaufen e de su partidu ghibellinu**, invècias Càralu, de bincidori, at a conchistai sena strubbus sa Sicìlia divenendi su rei amigu tanti bramau dae su Papa.

Càralu I d'Angiò

Sa Batalla de Beneventu, miniatura de sa *Nuova Cronica* de *Giovanni Villani*

Manfredi Hohenstaufen

IS ÈSPURUS SICILIANUS (29/03/1282)

Càralu d'Angiò perou guvernat su rennu (e pruschetotu sa Sicìlia) cumentu a unu **ditadori**, in prus transit sa capitali dae Palermu a Nàpuli, fatu chi is sicilianus no ant a ingurti. Difatis luegus iant cumentzau a aprontai s'avalotu e a circai unu libberadori: **su 29 de martzu de su 1282 is sicilianus si pesant contras a is Francesus (Èspurus Sicilianus) e tzérriant a Pere III de Aragona** (cojau cun Costàntzia, filla de Manfredi) **oferrendiddi sa corona de Sicìlia**. Su 30 de austu de su 1282 *Pere III de Aragona* sbarcat in Tràpani.

Càralu I d'Angiò

sbarcu de Pedru III de Aragona in Tràpani, manuscritu allogau in sa Biblioteca Vaticana

Pedru III de Aragona

IS GHERRAS DE SU ÈSPURU (1282-1302)

Is aragonesus libberant sa Sicìlia dae is Francesus, ma luegus lompit sa reatzioni de su **papa Martinu IV** chi scumìnigat a *Pere* e a is sicilianus (donniasantu 1282) e cuncordat una **gruxada** contras a is aragonesus (02/06/1284). Is duas poténtzias de su tempus, **Aragona** e **Frància**, si batallant po medas annus siat in Itàlia chi in Spànnia ma a tenni sa mellus ant a essi sèmpiri is aragonesus. Una primu discinidura de sa cuntierra si tenit in su **1295** cun su **Tratau de Anagni**.

Batalla de su Gulu de Nàpuli (23/06/1287), *Ruggero de Lauria* aciapat a Càralu II d'Angiò, pintura de *Ramón Tusquets*, 1885

SU TRATAU DE ANAGNI (12/06/1295)

A ddu firmai funt **Jaume II de Aragona** e **Càralu II d'Angiò**, gràtzias a sa mediatzioni de su **papa Bonifàciu VIII** e Filipu III de Frància. Su papa proponit a **Jaume II** de **lassai sa Sicilia a is angioinus** in càmbiu de sa **licentia invadendi asuba de Sardìnnia e Còrsica**, costituias dae su papa in su **Regnum Sardiniae et Corsicae** (inniorendi is realidadis statualis chi s'agatànt in is ìsulas in cussu periudu, cumentis sa de Arbarée). In prus **Jaume II** si depiat cojai cun **Bianca d'Angiò**, filla de Càralu, invècias Càralu si depiat cojai cun **Iolanda de Aragona**, sorri de **Jaume II**. Sa gherra po sa Sicilia perou at a acabbai in su 1302.

Jacu II de Aragona

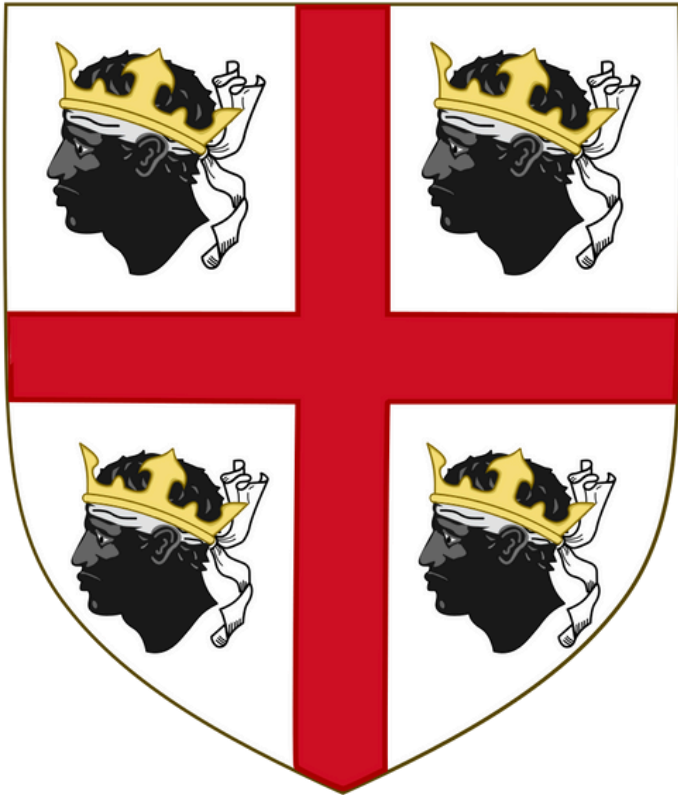
Bonifàciu VIII

Càralu II d'Angiò

REGNUM SARDINIAE ET CORSICAE (04/04/1297)

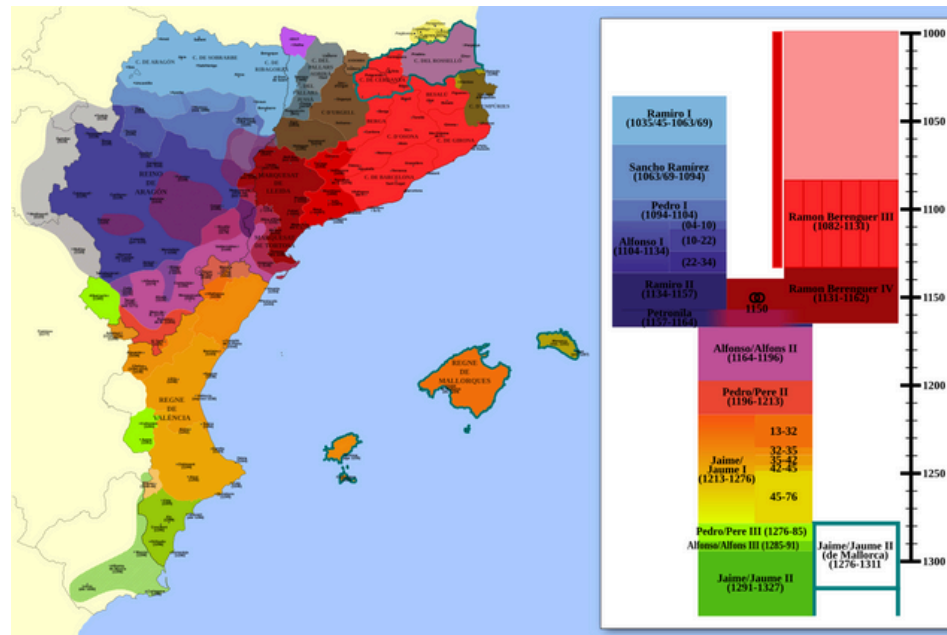
Su **4 de abrili de s'annu 1297**, in sa Basìlica de Santu Pedru in Roma, **Jaume II de Aragona est incoronau rei de Sardìnnia e Còrsica**. Sa dii a pustis est emanau s'àutu de infeudatzioni, precisendi is cunditzionis de s'arrelatu:

- **s'infeudatzioni furiat de casta lìgia**, est a nai ca su rennu e non is ìsulas físicas pertocànt a sa Crésia chi dd'iat istituiiu e donau in perpétuu a sa Corona de Aragona; in càmbiu is reis de Aragona depiant fai juramentu de vassallàggiu a su Papa, ponni 500 sordaus e 100 cadderis e pagai 2000 marcus de prata;
- **su rennu non si podiat partziri** (*regnum ipsum Sardiniae et Corsicae nullatenus dividatis*) e **is reis suos depiant essi is matessis chi rennànt in Aragona** (*quod unus et idem sit rex regni Aragonum et regni Sardiniae et Corsicae*);
- **sa Crésia poderàt su deretu de annullai s'arrelatu e cunfiscari su rennu chi is cunditzionis non fessant arrespetas** (*regnum ipsum ad Romanam Ecclesiam integre et libere revertatum*).

A PUSTIS DE S'INFEUDATZIONI

- **04/10/1297**: un'ambasciada pisana arribbat acanta de *Jaume II* de Aragona po ddi ponni sa duda de sa **legitimidadì de sa bulla de infeudatzioni**. Pisa timiat de perdi s'influéntzia sua in Sardìnnia. Aintru de sa Cùria romana puru cuntestànt sa legitimidadì de s'àutu narendi chi **ammancànt is firmas de su Cullégiu de is Cardinalis**. *Jaume II* perou non si fait improsai.
- *Jaume II* non movit deretu a sa conchista de is ìsulas po mori de sa sighidura de sa gherra in Sicìlia e de s'espansioni de su Rennu de Aragona in *Murcia* e in is Balearis.
- **1301**: *Jaume II* mandat un'ambasciada a su **judex de Arbarée Juanni I** ordinendeddi de si sutumiti a sa Corona de Aragona e de dd'arreconnosci cumentì a rei suu. Juanni ddis curripundit ca issu e sa famìlia sua iant conchistau su Juigau cun sa spada e cun sa spada s'ant a essi defensaus dae chini circhessit de si ndi ddu pigai.

A PUSTIS DE S'INFEUDATZIONI

- **1303**: si morit su papa Bonifàciu VIII, luegus cumentzat una gherra civili intra de is famìllias romanas chi portat a is sucessoris suos a si nd'andai a **Avignon**, asuta de s'amparu de is reis de Frància (1305), chi ant a **influentzias meda sa política papali**.
- **1308**: is **Dória** faint unu acórdiu de vassallàggiu cun *Jaume II* de Aragona.
- **1316**: elìgiu papa **Juanni XXII** (filoangioinu) **fait de totu po impeigai sa conchista de sa Sardìnnia dae parti de *Jaume II*** neghendideddi medas bortas s'imperu de sa dèxima e ponendeddeddi contras siat pisanus chi genoesus.

Palàtziu de is Papas (Avignon)

papa Juanni XXII

SEGUNDA PARTI
(1297-1420)

JUANNI DE ARBARÉE (R. 1297-1304) (SARRABESUS E GERREJESUS IN ARBARÉE)

guturreddu de Bidd'e Sartu

In su 1297, mortu *Mariani* II, divenit *judike* su fillu **Juanni** (r. 1297-1304). Po boluntadi de su babbu, Juanni si furiat cojau in su 1287 cun *Giacomina della Gherardesca* (filla de *Ugolino*). Perou issu iat giai tentu duus fillus, **Andreotto** e **Mariani** (chi ant a divenni totus de is duus *judikes*), dae una **Vera Cappai de Bidd'e Sartu**, filla de su bancheri **Johanni Perra de Cappai, conti de Murera e Bidd'e Sartu**. In su 1300 s'agatat custrintu a lassai a Pisa sa de tres partis de s'ex Juigau de Casteddu (achisia in su 1258), s'Argentiera de su Cixerri e àteras terras de su Rennu, violendi su ***bannus consensus*** e su pópulu ddu bocit.

ANDREOTTO DE ARBARÉE (R. 1304-1308) MARIANI III DE ARBARÉE (R. 1304-1321)

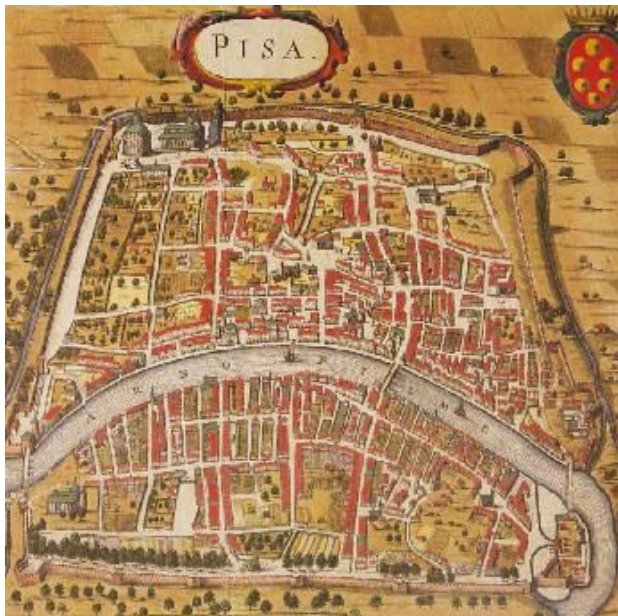
recostruzioni de is
murallas de Aristanis

A pustis de sa morti de su babbu Juanni, is duus fradis pigant su poderiu **governendi impari fincias a su 1308**, candu si morit *Andreotto*. Po *Mariani* perou no est fàcili pigai su poderiu poita **is pisanus ddu custringint a si comporai** dae s'imperadori Erricu VII de Lussemburgu **su tìtulu de successioni a su Juigau suu etotu** (1312), in prus ddi faint cojai *Costanza da Montalcino*, chi nimancu at a mai connosci. Arrósciu de sa barrosia pisana **cumentzat in su 1320 a s'arrelatai cun is aragonesus**, chi teniant brama de conchistai sa Sardìnnia. In su 1321 *Mariani* III si morit, dd'at a sucedi *Hugo* II de Arbarée (fillu burdu de *Mariani* II). In su rennu suu *Mariani* iat a asseliau bias e pontis, e acabbau is murallas e is turris de **Aristanis** e finas su Palàtziu de s'Arcibispu.

HUGO II DE ARBARÉE (R. 1321-1335)

In su **1321** divenit *judike* Hugo II. Sendi issu puru fillu burdu (de *Mariani* II) non totus ddu boliant, **Pisa dd'iat agiudau a divenni *judike*** ma in càmbiu pretendiat 12.000 fiorinus. Tandu **Hugo**, arrósciu de sa fichidura de is pisanus in is afàrius de su Juigau, **in su 1323 s'alliat cun Jaume II de Aragona**, oramai prontu a conchistai s'ìsula. In s'acórdiu *Hugo* depiat pagai 80.000 fiorinus de òru prus àterus 3000 dónnia annu po sa festa de Santu Pedru e Pàulu, **in càmbiu dd'assegurànt is deretus suos in Arbarée**. In su 1319-20 furiant nàscius is primus duus fillus de *Hugo* II: Juanni e *Mariani* (IV), chi su babbu at a mandai in su 1331 a sa corti arriali de *Barcelona* po ddis donai un'educatzioni cadelana.

Pisa

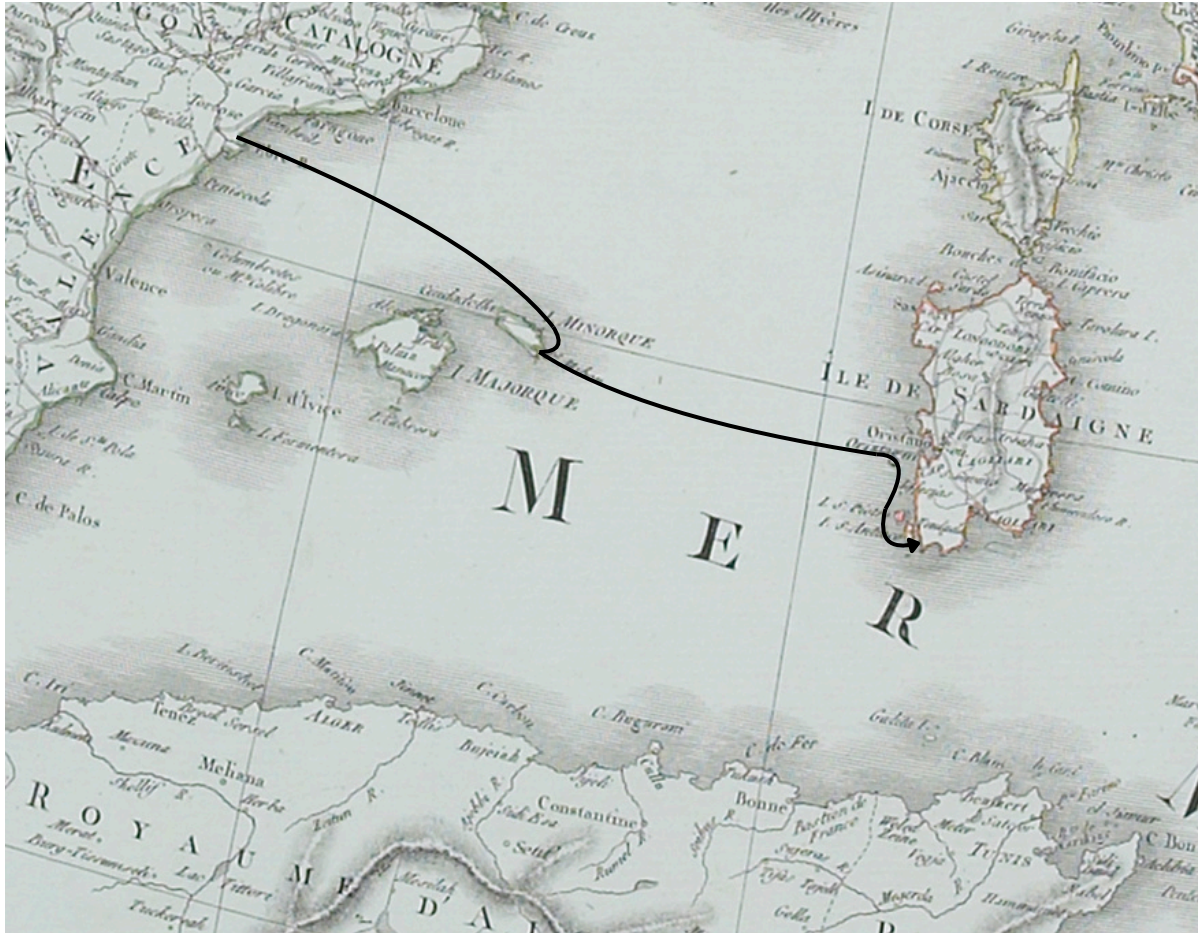

Aristanis

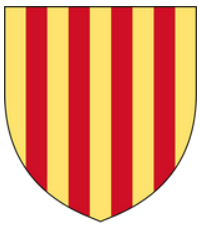

Barcelona

PRIMA DE S'INVASIONI

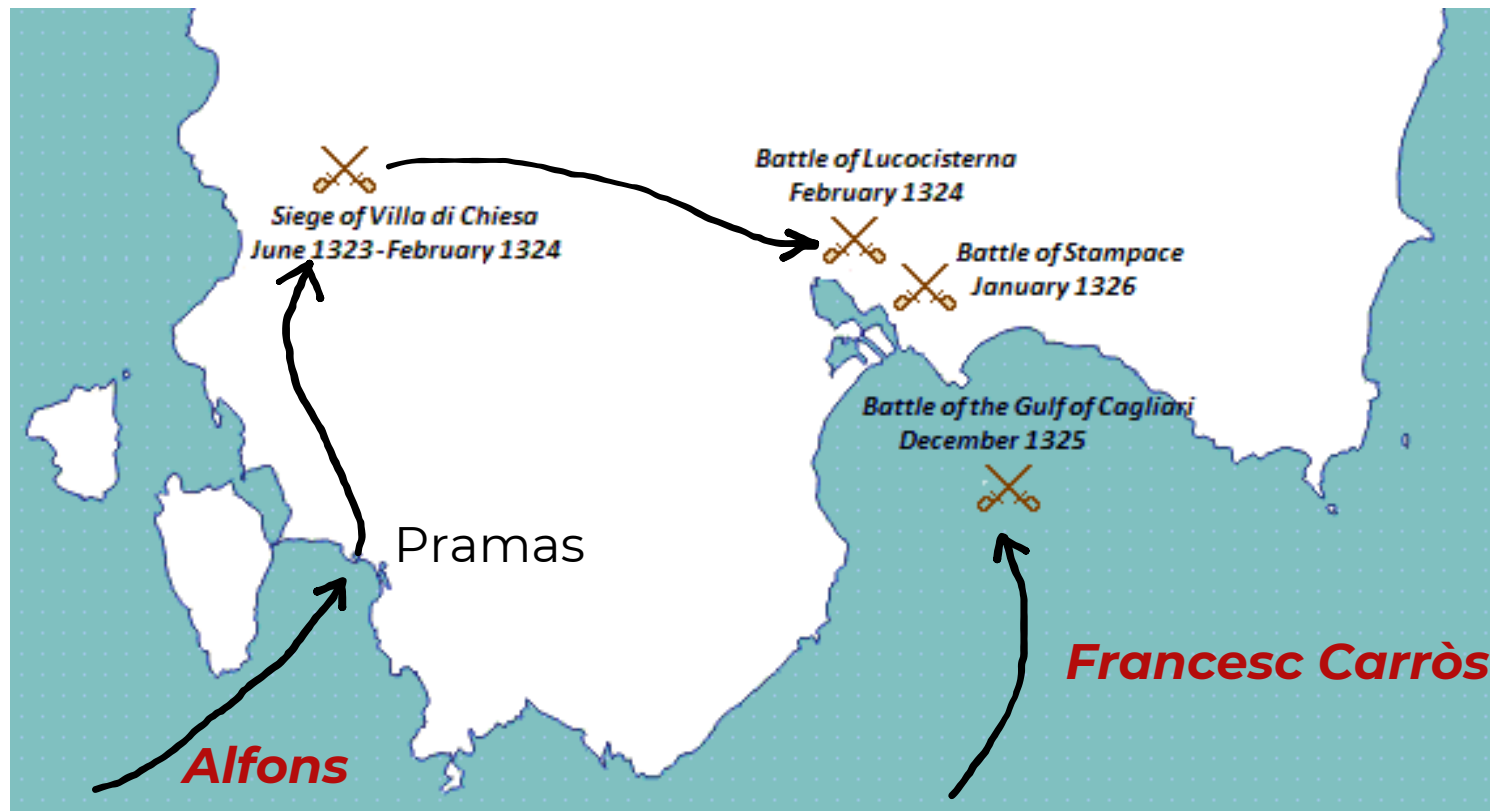

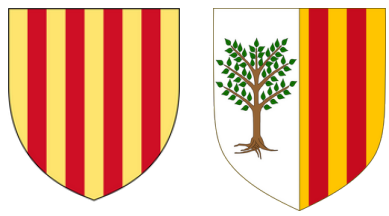
Is pisanus si fengant faendi una scurreria, **Hugo** deccarat ghera a **Pisa** e s'11 de abrili de su 1323 **ddus bincit in Seddori**. In su interis sa **flota de invasioni aragonesa** furiat pronta e su 31 de maju de su 1323 furiat móvia dae Port Fangós, asuta de su cumandu de s'**ammiràliu Francesc Carròs** e de su fillu de su rei, **Alfons**. Is aragonesus podiant contai in s'agiudu non feti de Hugo ma finas de is famìllias genoesas de is Dória e is *Malaspina*, giai chi issus puru si furiant fatus vassallus de **Jaume II** po mantenni is deretus insoru in is terras sardas.

SU SBARCU DE IS ARAGONESUS (13/06/1323)

Po conchistai sa Sardìnnia, sa Corona de Aragona iat aprontau sa flota prus manna de sèmpiri cumpònna dae 300 nais cun 11.000 óminis intra de cadderis, sordaus e balisteris. **Su 13 de làmpadas de su 1323 Alfons sbarcat in Pramas de Sulcis** (asuta de cunsillu de *Hugo*), invècias una parti de sa flota, cumandada dae **Francesc Carròs**, **movit a Casteddu**, un'àtera ancora concas a sa Gaddura.

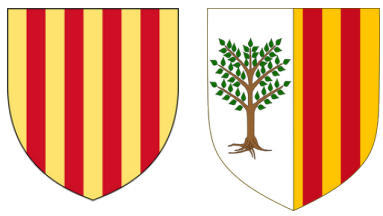
S'ASSÉDIU DE VILLA DI CHIESA (24/06/1323-07/02/1324)

Hugo cunsillat a is aragonesus de **assediai Villa di Chiesa**. Custa scedda est ancora pagu cumprèndia beni dae is studiosus e antzis fait pentzai chi *Hugo* tenessit unu progetu suu precisu. S'assédiu cumentzat su 24 de làmpadas de su 1323. Aintru de sa citadi nci furiant 1000 sordaus e 100 cadderis chi, a pustis de **7 mesis de pestas e fàmini** s'ant a mroxi. In su perìudu de assédiu **Hugo II perfetzionat s'arrelatu cun Aragona decrarendisiddi vassallu**. Sa citadi arruit su 7 de friaxu de su 1324, e **movint a Casteddu**.

Casteddu Salvaterra (Igrésias)

SA BATALLA DE LUTOCISTERNA (29/02/1324)

In su interis furiat sbarcau in Sa Maddalena de Cabuderra s'**esércitu pisanu**, cumandau dae *Manfredi della Gherardesca*. Is aragonesus (gujaus dae *Alfons*) e is pisanus s'afrontant su 29 de friaxu de su 1324 in sa **Batalla de Lutocisterna** (oindii *Via del Fangario*) assoru de Casteddu. Is duus cumandantis ndi bessit fertus, *Manfredi* si fuit e s'incortat in *Castel di Castro*, invècias **Alfons ndi furiat arrutu dae cuaddu** e scéti gràtzias a s'interventu de duus nóbbilis, *Santa Pau* e *Cervelló*, arrennescit a si sarbai. In su interis **Francesc Carròz** aterrat sa flota pisana ananti de Casteddu. Mancai sunfria **sa batalla dda bincint is aragonesus**. Pisa s'agatat custringa a cuncordai sa paxi.

SA PRIMU PAXI INTRA DE ARAGONA E PISA (19/06/1324)

arrastu de una turri de
su Casteddu aragonesu
de *Bon Ayre*

In su tratau de paxi **Pisa cedit a is aragonesus totus is deretus suos asuba de Sardìnnia e Còrsica** in càmbiu arriciant a **féudu su Castel di Castro**, is apendìtzius, su portu e is terras a óru de sa citadi, paghendi perou dónnia annu 1000 liras achilinas. In prus Pisa oteniat unus cantu privilégius cummercialis e una cuota de 2000 liras achilinas asuba de is salinas. In su interis is aragonesus s'apomentant in **Bon Ayre**.

IS PRIMUS ANNUS DE SU RENU DE SARDÌNNIA

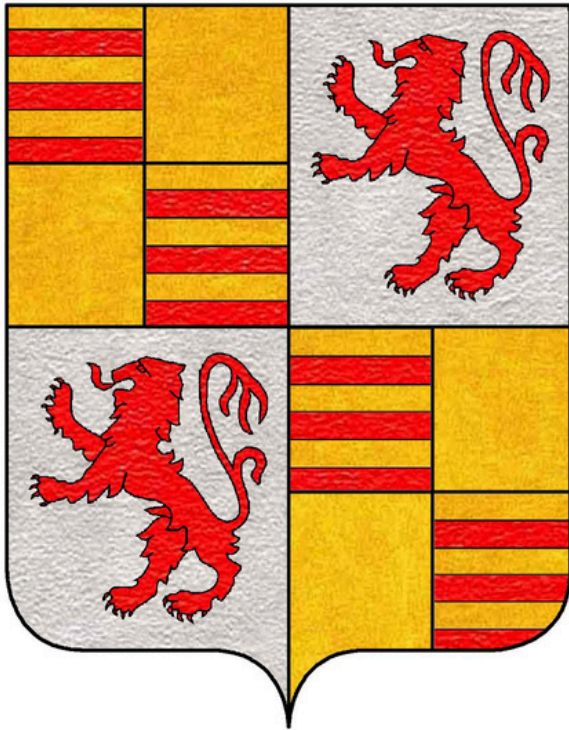

Cun su **tratau de su 1324** si cumprit sa **primu achisizioni territoriali de su Rennu de Sardìnnia**, e s'intrada de **is istituzionis aragonesas**, antetotu de su **feudalésimu**.

Alfons iat lassau sa Sardìnnia su 25/07/1324 e sa Corona iat nomenau unu guvernadori (o **visurrei**) po amministrari su Rennu, su primu furiat **Berenguer Carròs**, fillu de *Francesc Carròs*. Sa situatzioni in cussus primus annus est sa sighbenti:

- **controllu brandu de su territóriu**, pagu preséntzia militari;
- s'insediamentu de **Bonàiri** faiat cuncurréntzia a **Castel di Castro**, ancora pisanu;
- **governu tirànnicu** de *Berenguer Carròs* e de su podestà aragonesu de Tàtari;
- triva intra de *Francesc Carròs* e su cumandanti de terra *Ramon de Peralta*;
- **cuntraposizioni intra de is citadis**, cadelanas e privilegiadas, e **is biddas**, sardas e sfrutadas dae centeunu feudatàriu; *Hugo II* etotu at a nai: “is sardus pentzànt de arriciri unu rei scéti e invècias si nd'ant agatau tanti cantu funt is biddas calaritanas”;
- **peruna cumprensioni, dae parti de is invasoris, de su sistema sardu**.

S'AREU DE IS CARRÒS

Is Carròs furiant un'**areu de orìgini germànica** chi iat otènniu dae su rei de Aragona *Jaume I* su Conchistadori **dominàrius mannus in su Rennu de Valencia**. In su 1323 **Francesc Carròs** (a cumandu de sa flota) e is 4 fillus suos *Francesc*, **Berenguer**, **Jaume** (fundadori de s'ala de is Carròs-Arbarée) e *Nicolau* movint a sa conchista de sa Sardìnnia. A pustis de sa primu paxi intra de Aragona e Pisa cumentzant sa **conchista de terra** e in su **1325 ócupant su Casteddu de Ollasta e in su 1349 cussu de Cirra**. Is terras conchistadas in sa parti orientali de Sardìnnia ant a passai a su fillu **Berenguer I** chi giai furiat **governadori-visurrei de Sardìnnia** e meri de su Casteddu de Santu Miali. *Berenguer I* si mroxit in su 1336 e nd'at a eredai sa sienda su fillu **Berenguer II** chi at a divenni in su **1363 conti de Cirra**.

S'AVALOTU TATARESU DE SU 1325

Giai su 27/07/1323 su Cunsillu de su Cumunu de Tàtari iat pediu e otènniu s'arremprasadura su podestà aragonesu, ma sa situatzioni non furiat ammellorada, fìncias a arribbai, su **21 de mesi de arxolas de su 1325** a **bociri a su podestà** nou, **Ramon de Sentmenat**. Pigant su poderiu de su Cumunu unus cantu nòbbilis tataresus e nòminant a **Azzone Malaspina capitanu de gherra** chi ponit impari 800 cadderis e 6000 sordaus cun su progetu de **fai pesai totus is sardus de su rennu de Càlaris e Gaddura contras a is aragonesus**. Su 21 de austu de su 1325 is Aragonesus tzacant a is Tataresus in una **batalla navali** in su mari ananti de Portu Turre.

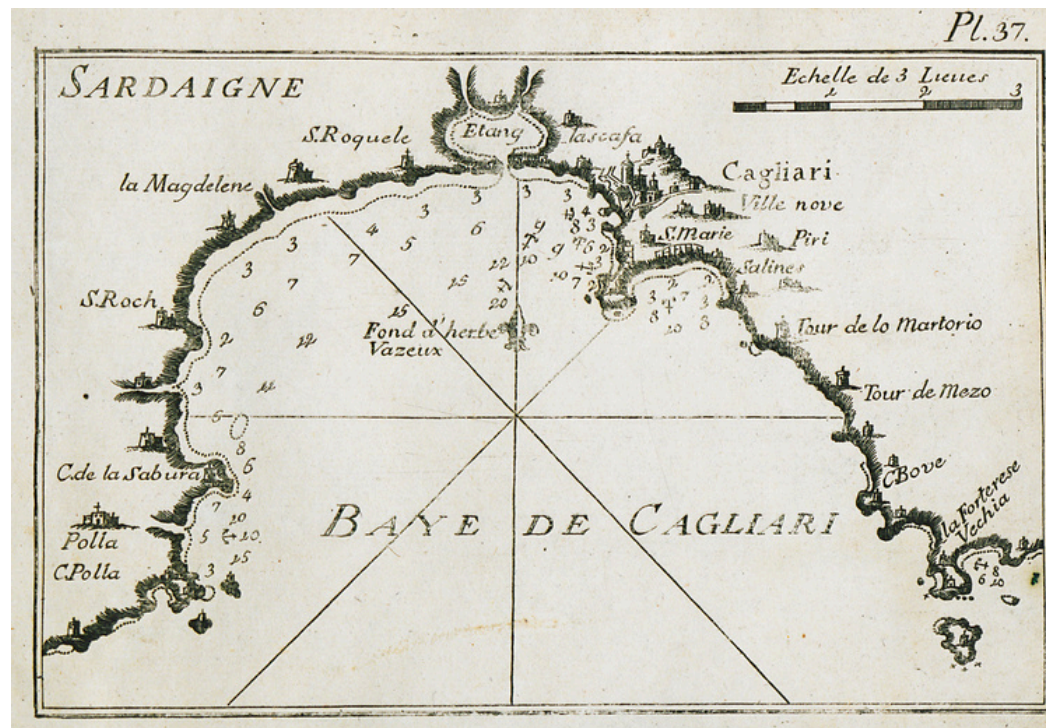

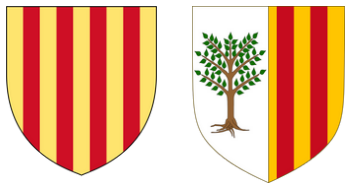

IS TRASSAS INTRA TÀTARI-PISA E SA BATALLA DE SU GULFU DE CASTEDDU

Is **pisanus de Casteddu** iant cumentzau a s'arrelatai a sa cua siat cun is **tataresus arrebellus** siat cun sa madrepàtria **contras a is Aragonesus**. Inderetura su 27/08/1325 su capitaneu e is casteddanus de *Castel di Castro* iant mandau una **litera** scritta in unu alfabetu segretu a is *rectores* de Tàtari *Azzone* e *Giovanni Malaspina*. In su interis una flota pisanu-genoesa moviat concas a Casteddu. Is **genoesus** difatis imoi percepian crara sa **minàcia de una Sardìnnia cadelana** e iant scioberau de agiudai a is pisanus. Sa lìtera segreta dereta a Tàtari invècias dd'aciapat *Hugo II* chi informat a lestru *Berenguer Carròs*. Intra de su **26-29 de mesi de idas de su 1325 Francesc Carròs aterrat sa flota pisanu-genoesa** de *Gaspare Doria* in sa **Batalla de su Golfu de Casteddu**.

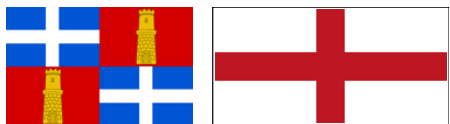

S'ACABBU DE IS AVALOTUS E SA CONCHISTA DE CASTEL DI CASTRO

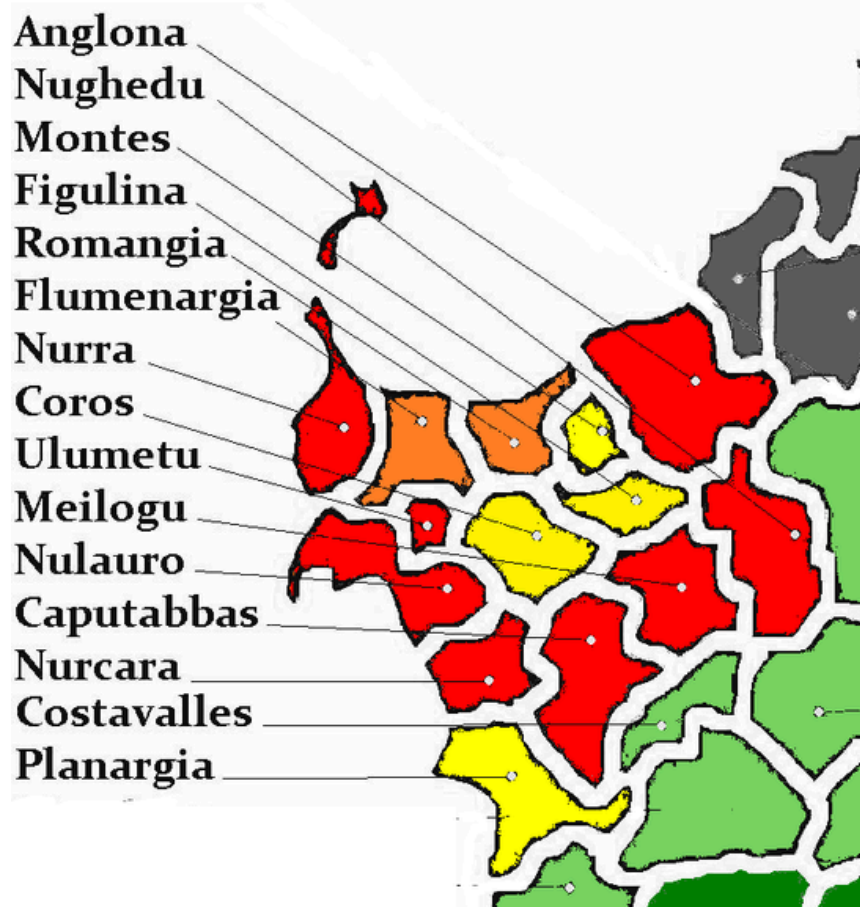

Is avalotus in Tàtari sentzant giai in su gennaxu de su 1326 gràtzias a sa diplomatzia de *Hugo II* e *Cristiano Spinola* e su 16 de maju *Ramon de Montpaó* est nominau podestà de Tàtari. Sa chistioni pisana invècias acabbat cun sa violéntzia: in su mesi de gennaxu de su 1326 **is aragonesus atacant s'apendìtziu de Stampaxi bocendi totu sa populatzioni**. Is pisanus s'arrendint e **su 9 de làmpadas de su 1326 is aragonesus imbucant in Castel di Castro**, chi dae ingui a innanti dd'ant a nai *Castel de Càller*.

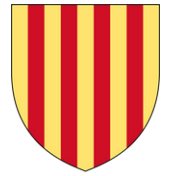
IS AVALOTUS LOGUDORESUS (1329) E SA GHERRA CADELANU-GENOESA

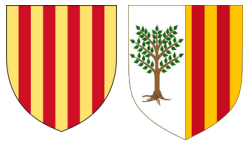
In su **1329** si torrat a pesai su **Cumunu de Tàtari**, custa borta **intzùlliu dae is *Malaspina* e is *Doria***. Is duus areus genoesus si furiant decrarau **vassallus** de Aragona in càmbiu de podi mantenni is deretus insoru e àteras **clàusolas chi perou *Aragona* no iat ancora cumpriu**. Is duas famìllias furiant susténnias dae Gènoa e Savona in is pretesas insoru. Custa triva at a sciogai in sa **gherra genoesu-aragonesa (1330-1336)** chi perou no at a portai peruna mudadura a sa situatzioni sarda. **Is aragonesus ant a aterrai su segundu avalotu tataresu** giai in su 1330, nc'ant a bogai a is sardus infidelis e dd'ant a populai de ibéricus. Ma su **problema cun is *Doria* e is *Malaspina*** at a abarrai po medas annus. In su 1327 si furiat mortu *Jaume II*, ddi furiat sucédiu *Alfons IV* (r. 1327-1336) e *Pere IV el Cerimoniós* (r. 1336-1387).

S'ACÓRDIU DE VASSALLÀGGIU DE IS DORIA (1308)

In particulari est de profetu cumprendi s'arrelatu intra de is **Doria e Aragona** torrendi a s'**acórdiu de vassallàggiu de su 1308**, su primu a pustis de su naschimentu de su *Regnum Sardiniae e Corsicae*. In pràtica **Branca e Bernabò Doria** si impinniànt a **agiudai a Jaume II de Aragona in sa conchista de Sardìnnia**, in càmbiu su rei ddis impromitiat s'**investidura de is casteddus de Montacutu e de su Gocèanu**. Is pretesas si fundànt asuba de un'**acórdiu prus béciu** innui **Pisa** depiat intregai a **Gènoa** cussus e àterus casteddus chi imoi, perou, furiant in manu aragonesa a pustis de sa saliada de is Pisanus dae sa Sardìnnia. In prus is *Doria* boliant in féudu finas Terranoa e totu sa Gaddura. **In totus custus annus Aragona no iat ancora cumpriu sa promissa.**

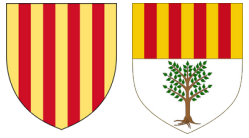

S'EDUCATZIONI CADELANA DE JUANNI E MARIANI (1331-1341/42)

Alfons IV de Aragona

In su interis is fillus de *Hugo II* de Arbarée, **Juanni** e **Mariani** furiant sighendi sa **formatzioni** insoru in sa **corti arriali aragonesa** **cumprendendidendi** is **istitutzionis**, is **formas de governu e s'organizazioni amministrativa**. Su 7 de abrili de su 1332 su **rei Alfons IV** iat assinnau a *Mariani* is casteddus de su Gocèanu e de Marmidda, e a *Juanni* cussus de Montacutu e Barumele, in prus medas curadorias e biddas a s'unu e a s'àteru. In su 1335 in Sardìnnia *Hugo II* si furiat mortu e ddi furiat sucédiu *Pedru III* de Arbarée.

IS TÌTULUS FEUDALIS DE JUANNI E MARIANI (1339)

Su rennu de Pedru III de Arbarée (r. 1335-1347) est parìciu anónimu. In su interis **Mariani** si furiat cojau in su 1336 cun **Timbor de Rocabertì**, e **Juanni** in su 1327 cun **Sibilla de Montcada**. Su 03/04/1336 su rei nou **Pere IV** iat nominau a **Juanni a Senniori de Montacutu e Bosa**, invècias s'11 de cabudanni de su 1339 iat nominau a **Mariani a Conti de Gocèanu e Senniori de Marmidda** (mudendi su siddu arbaresu cun is palus de Aragona in pitzus de s'àrburi). A pustis is duus fradis furiant torraus in Sardìnnia (1341 o 1342). In su 1347 Pedru III si morit e sa Corona de Logu eligit a **judike** a **Mariani**, cun su nòmmini de **Mariani IV de Arbarée**.

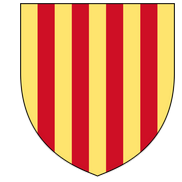
S'ACÓRDIU CUN GÈNOA (1346) E SA REATZIONI CADELANA (1347)

In su **1346** is **Doria** iant aprontau un'acórdiu cun Gènoa innui afidànt po duus annus is dominàrius insoru a sa Cumunu. Tandu **Pere IV de Aragona** iat circau de comporai is **benis de is Doria**, is cuncodratas perou no andant in favori de su rei e is **Doria arricint in Sardìnnia su vicàriu de su Cumunu de Gènoa**. Is aragonesus cun su visurrei Don *Guillem de Cervelló*, cun sa boluntadi de acabbai sa chistioni cun s'areu genoesu, pesant unu **processu contras a is Doria** po justificai s'imperu de sa fortza po ndi ddis pigai is terras. In su gennaxu de su **1347** bessit sa **senténtzia de cundenna contras a is genoesus** e deretu **cumentzat sa gherra**.

SA BATALLA DE AIDU DE TURDU (1347)

Su **10 de austu de su 1347** is fortzas de is **Doria** e de **Gènoa** donant una tzacada lègia a **s'esércitu aragonesu**, cumandau dae is *de Cervelló*, e agiudau dae is **fortzas arbaresas de Juanni**, fradi de *Mariani IV* de Arbarée (in cussu perìudu alliau cun is Aragonesus). Is arbaresus iant scunsillau a is aragonesus de atacai deretu cumentì apubant a is genoesus, pruschetotu in unu logu strintu cumentì a s'**Aidu de Turdu** chi cunfaiat a is **impostaduras nimigas**. Ma is aragonesus no iant postu in menti e, cumentì iant apubau a is genoesus, su cumandanti *Gherau de Cervelló* iat mandau s'esércitu a innanti innui a ddus abetai nci furiant is balisteris, prontus a ddus sperdi. Su vissurrei Don **Guillem de Cervelló** adìtziu si sarbat, gràtzias a s'interventu de is arbaresus, ma perdit is duus fillus *Gherau* e *Monico* e su nebodi *Hugo*. *Guillem de Cervelló* s'at a mroxi a pustis.

SU SCÓRRIU INTRA DE IS DUUS FRADIS

donnikellu *Mariani* in
s'arretàulu de sa Crésia de
Santu Nigola de Otzana.

Giai dae su cumentzu de su rennu suu *Mariani* (r. 1347-1375) furiat a scórriu cun su fradi Juanni. **Juanni** intra de su 1338 e su 1346 iat comporau medas biddas, terras e casteddus ammanniendi parìciu su dominàriu suu e su poderiu suu, divenendi difatis **su feudatàriu prus mannu de su Regnum**, a pustis de *Mariani*, e **acapiendisiddi sèmpiri de prus a sa Corona e stesiendisiddi dae su Juigau**. Custa situatzioni furiat favoréssia dae **Pere IV** etotu chi **bramàt a indebbiliri su Juigau** e ndi pigai s'egemonia gràtzias a is **acàpius feudalis**. *Mariani* iat cumpréndiu cussa situatzioni e iat cumentzau a abambiai is arrelatus cun sa Corona de Aragona giai in sa **gherra contras a is Doria**, difatis *Mariani* no iat pigau parti a sa cuntierra, invècias su fradi eja, ma comuncas *Pere IV* iat, a pustis de **Aidu de Turdu**, iat incarrigau a su *judike* de sighiri is negótzius cun is *Doria*.

MARIANI IMPRESONAT A SU FRADI (1349)

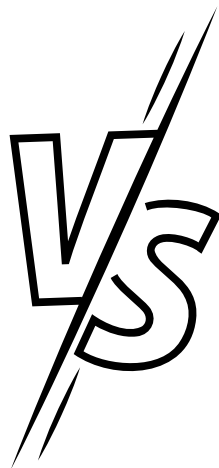
Su **scórriu intra de is duus fradis** perou, a pustis de **Aidu de Turdu (1347)**, si furiat agraviau meda e, sendi issus duus is ùnicus alliaus de is aragonesus in terra sarda, **indebbiliat parìciu su fronti de sa Corona in su cuntestu de sa gherra contras a is Doria**. Pere IV etotu iat circau de apaxai a is duus fradis ma **in su 1349 Mariani impresonat a Juanni** in sa Turri de Santu Filipu de Aristanis (innui at a abarraì fìncias a sa morti sua in su 1375 o 1376) e si ndi impossessat de is dominàrius suus (in particulari de Bosa). **Su rei iat cumandau de libberai a Juanni**, feudatàriu suu. **Mariani iat arrespustu ca su rei si furiat fichendi in is àfariis de su judike**, chi furiat castigheidi unu sùdditu arrebellu. De aici **Mariani cumentzat su scórriu cun su rei de Aragona**.

IS MOTIVUS DE SU SCÓRRIU INTRA DE ARBARÉE E ARAGONA

Is motivus ocasionalis de sa **cun tierra** furiant tres:

- **Mariani** arrefudàt de libberai a **Juanni** e de ndi torrai is benis suus;
- **Mariani** non pagàt su **censu feudali** justificendisiddi perou ca *Pere IV* poderàt, sena de ndi tenni deretu, sa bidda de Orosei chi spetàt a sa pobidda de *Timbor de Rocaberti*;
- su rei pretendiat is casteddus de Àrdara e Càpula chi *Mariani* non ddi intregàt justificendisiddi de ddus ai comporaus dae is *Doria* po 300 fiorinus de òru.

Ma a sa basi nci furiant **motivus prus mannus e de sentidu** chi ant a bessiri a pillu pruschetotu in sa segunda fasi de sa gherra (1364-1420), antetotu furiat una **cun tierra de soberania**. Ma *Mariani* dd'at a espressai beni giai in su 1352-1353, prima de su cumentzu de sa gherra berdadera, torrendi a mudai su **siddu arbaresu** ponendi in pitzus s'àrburi e asuta is palus aragonesus.

Hugo II
Pedru III
1321
1347

Mariani IV
1339
1352

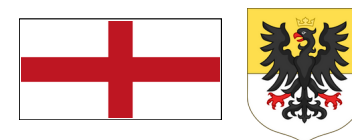
Mariani IV
1352
1353

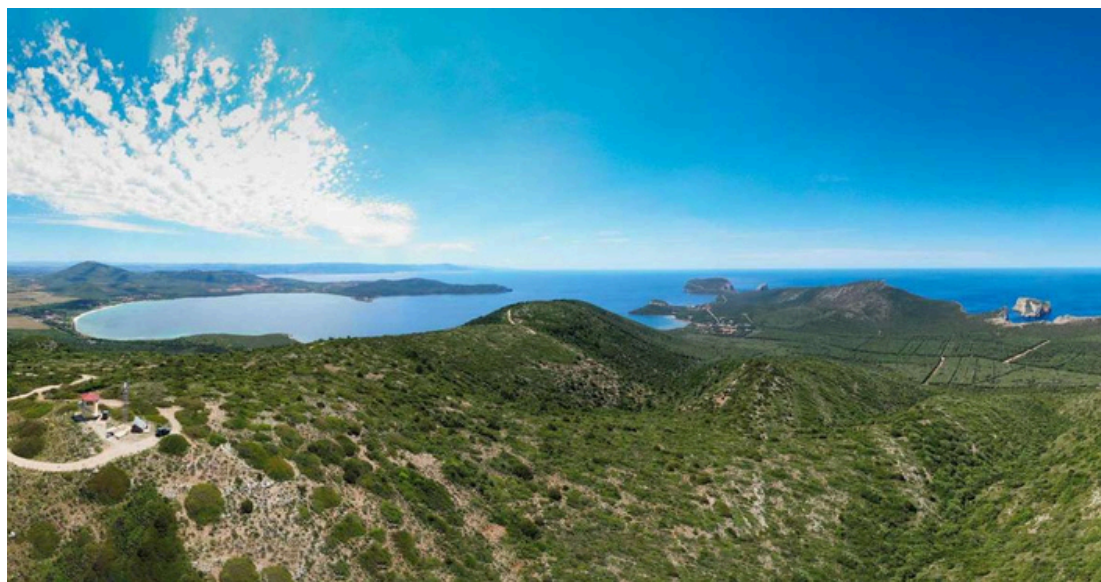
Mariani IV
dae 1353

IS ARAGONESUS CONCHISTANT S'ALIGHERA E CASTELGENOVESE (1353)

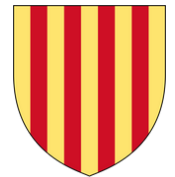
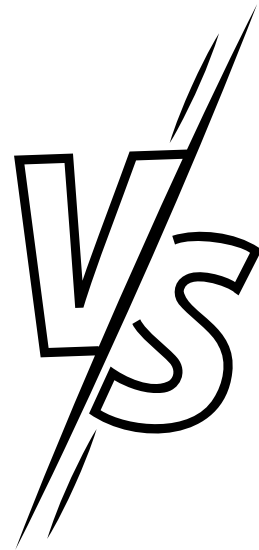
Nc'est perou un'acuntéssiu preliminarì a sa gherra sardu-aragonesa. Sa Corona de Aragona si furiat apaxada cun Gènoa in su 1336 e cun is Dória in su **1350**. In su própriu annu furiat cumentzada sa **gherra intra de Gènoa e Venétzia** po s'egemonia in su Mari Nieddu (fincias a tandu tenta dae Gènoa). In su gennaxu de su **1351 sa Corona de Aragona s'alliat cun sa Repùbblica de Venétzia** cun su bisu de aterrai po sèmpiri Gènoa e is bramas suas po sa Sardìnnia. Su rei in cussu perìudu iat circau de partziri s'areu de is **Dória** proponendideddis féudus e privilégis ma custus si furiant pinnigaus e su 13 de friaxu de su 1353 iant lassau a **Gènoa** sa Sennioria de **s'Alighera**, portendi sa flota aragonesa cumandada dae *Bernat II de Cabrera* a interverni e aterrai a is genoesus in sa **Batalla de Portu Conti (27/08/1353)**. Su 30 de austu sa citadi de **s'Alighera s'arrendit**. In prus, in cussa gherra su visurrei Rambaldu de Corbera iat conchistau **Castelgenovese** e **Casteldória**.

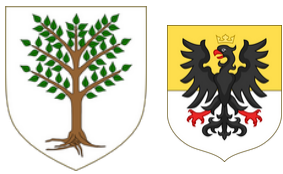

MARIANI CUMENTZAT SA GHERRA (1353)

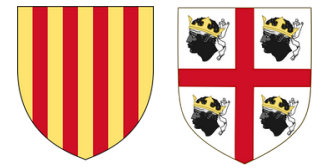
S'ammiràlliu **Bernat II de Cabrera**, scrétiu, iat mandau unu missu a **Aristanis** po cumandai a **Mariani** de benni a lestru a **S'Alighera** po justificai poita non furiat **intervénniu contras a is Dória**. *Mariani* non pigàt órdinis dae sutapostus. Su 7 de cabudanni lompit in S'Alighera sa pobidda de *Mariani*, **Timbor**, ca furiat sorresta de *Bernat*, pronta a arrelatai a su fradili, candu de arrepeni imbucant in s'apostu tres cadderis dae Casteddu, mandaus dae su Visurrei, po fai sciri ca **su judike Mariani IV de Arbarée** iat invàdiu su rennu e furiat assediendi **Seddori**. Su 12 de cabudanni s'abrexiat su *Proceso contra los Arborea*, sa fonti documentali de primori de su perìudu.

Mariani giai dae sa **Batalla de Aidu de Turdu (1347)** iat cumpréndiu ca nci furiat una possibbilitadi po nci bogai a is aragonesus, po cussu si furiat **alliau cun is Dória** e in totu cussu tempus ddus iat susténnius a sa cua.

SA PRIMU GHERRA SARDU-ARAGONESA (1353-1354)

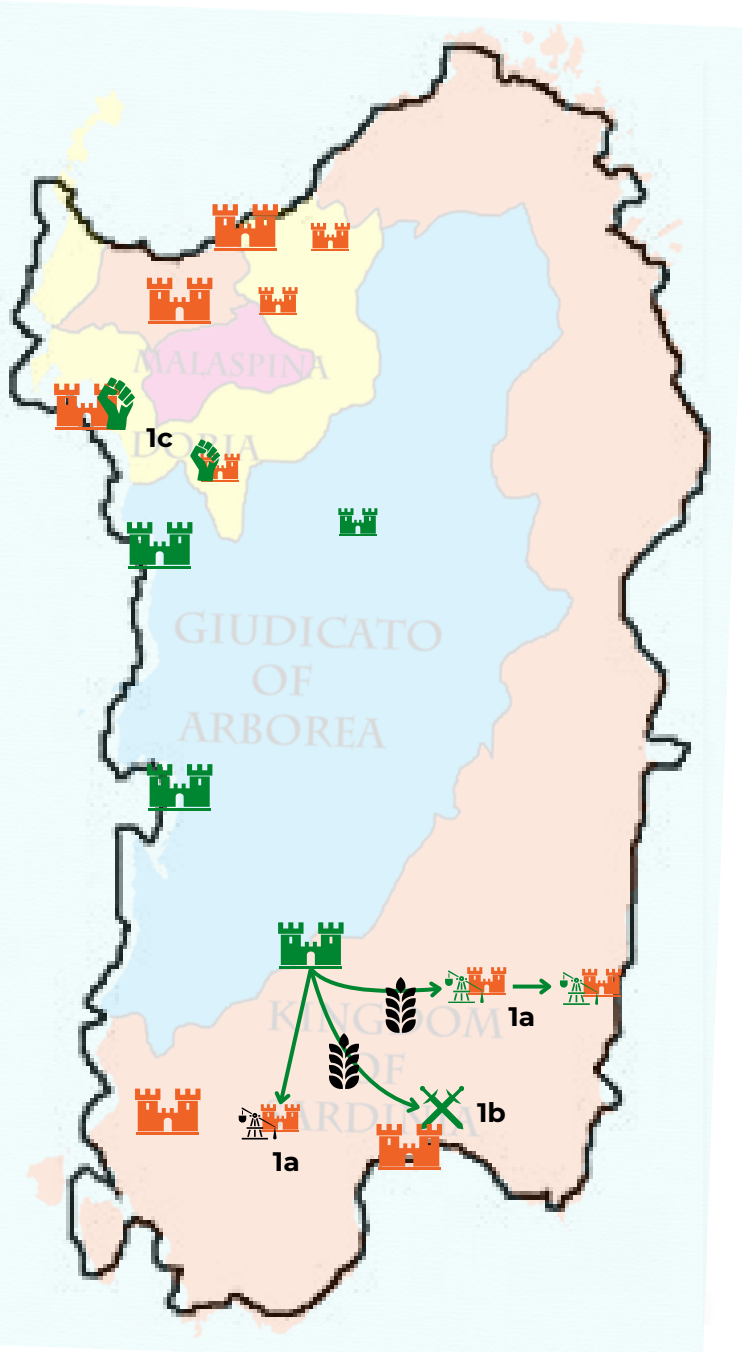

Mariani in is gheras suas ammostat de essi unu **grandu stratega** gràtzias a **técnicas** cumentis a cussa de sa **fura de su trigu**, sa **strasura** e sa **gherra psicológica**, otras a sa grandu capacidadi polìtica.

1a) Is fortzas arbaresas iant cumentzau a assediai is casteddus de sartu cumentis a s'**Orguglioso**, de **Cirra** e de **Acuafrida**, arroghendi totu su logu;

1b) In su interis un'esércitu arbaresu si furiat aposentau in Quartu po aprontai s'**assédiu de Casteddu**, ma su 06/10/1353 perdit in sa **Batalla de Quartu** contras a *Bernat II de Cabrera*;

1c) Su 13/10 si fùrriant **Monteleone** e su 15/10 **S'Alighera**; in particulari, is aligheresus, biendi is banderas de is Dória e de Arbarée iant pigau atza e, aboxinendi "**Arborea! Arborea! Morgen sos Catalanos!**", nci iant bogau a is guvernadoris cadelanus, faendi imbucai is "sardus de foras" in citadi.

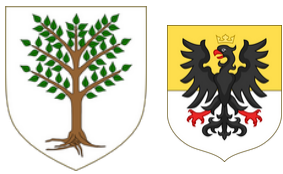
SA CONCHISTA DE S'ORGUGLIOSO (1353)

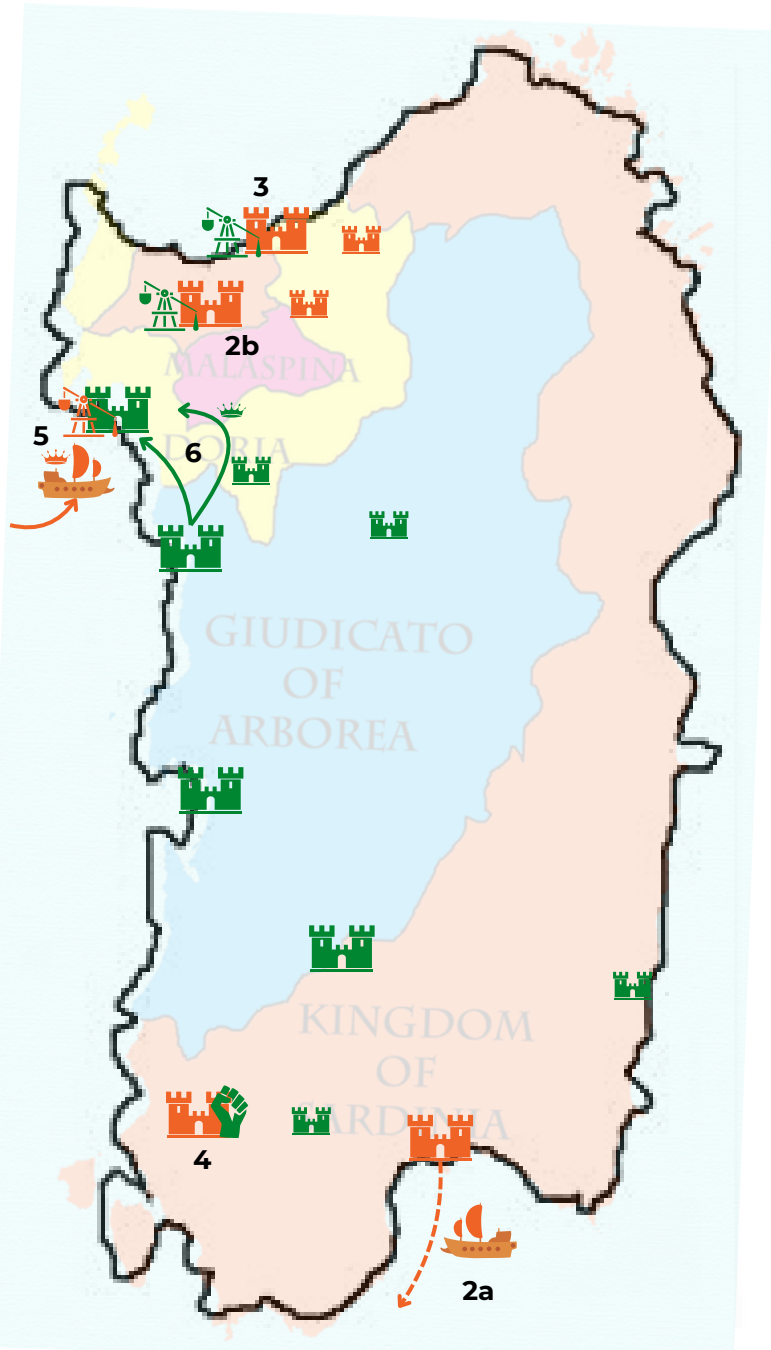
Su casteddu, **féudu de Nicolau Carròs** dae su 1350, furiat amparau dae assumancu 700* cadderis e fanteria meda. In su interis chi *Mariani IV* furiat assediendi su casteddu de Cirra, unu esércitu arbaresu, cumandau dae Pedru de Sena, cumpónniu dae 800* cadderis e 7000* sordaus conchistat su casteddu a pustis de s'arréndida boluntària de is defensoris. Ma **is arbaresus ant a sciusciai su casteddu** e nemus ndi dd'at a torrai a pesai mai prus.

(*) Seguramenti is fontis stóricas ant ammanniau parèciu su tanti, primu cosa poita est físicamente impossìbbili a arriciri unu tanti de aici de genti e segundu, dae àterus documentus, scieus ca a cussu tempus is casteddus piticus furiant amparaus dae una trintina de sordaus, propassendi puru.

SA PRIMU GHERRA SARDU-ARAGONESA (1353-1354)

2a) **Bernat II de Cabrera**, aciapada sa malària, si ndi andat in su mesi de ladàmini de su 1323;

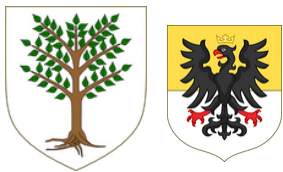
2b) In su interis is arbaresus e is Dória assédiant **Tàtari**;

3) In mesi de idas 1353 conchistant **Castelgenovese**;

4) In abрили 1354 si fùrriat **Bidda de Crésia**;

5) Su 24 de làmpadas 1354, **Pere IV** in personi lompit in Sardìnnia cun un'**esércitu** cumpónniu dae prus de 100 nais, 1500 cadderis e 10.000 sordaus, e cumentzat s'**assédiu de sa citadi de S'Alighera**;

6) *Mariani* in cussus mesis furiat aposentau in **Bosa** e dae ingui sighiat totus is oberatzionis militaris e de abbrovendamentu siat de s'esércitu arbaresu chi de sa citadi de S'Alighera; dae Bosa at a movi cun 2000 cadderis e 15.000 sordaus deretu a **S'Alighera** po sa batalla finali, 1/3 ghiau dae Pedru de Sena e su 2/3 dae su *judike*. Is aragonesus de *Pere IV*, oramai ingiriaus e fadiaus, s'arrendint de sei insoru.

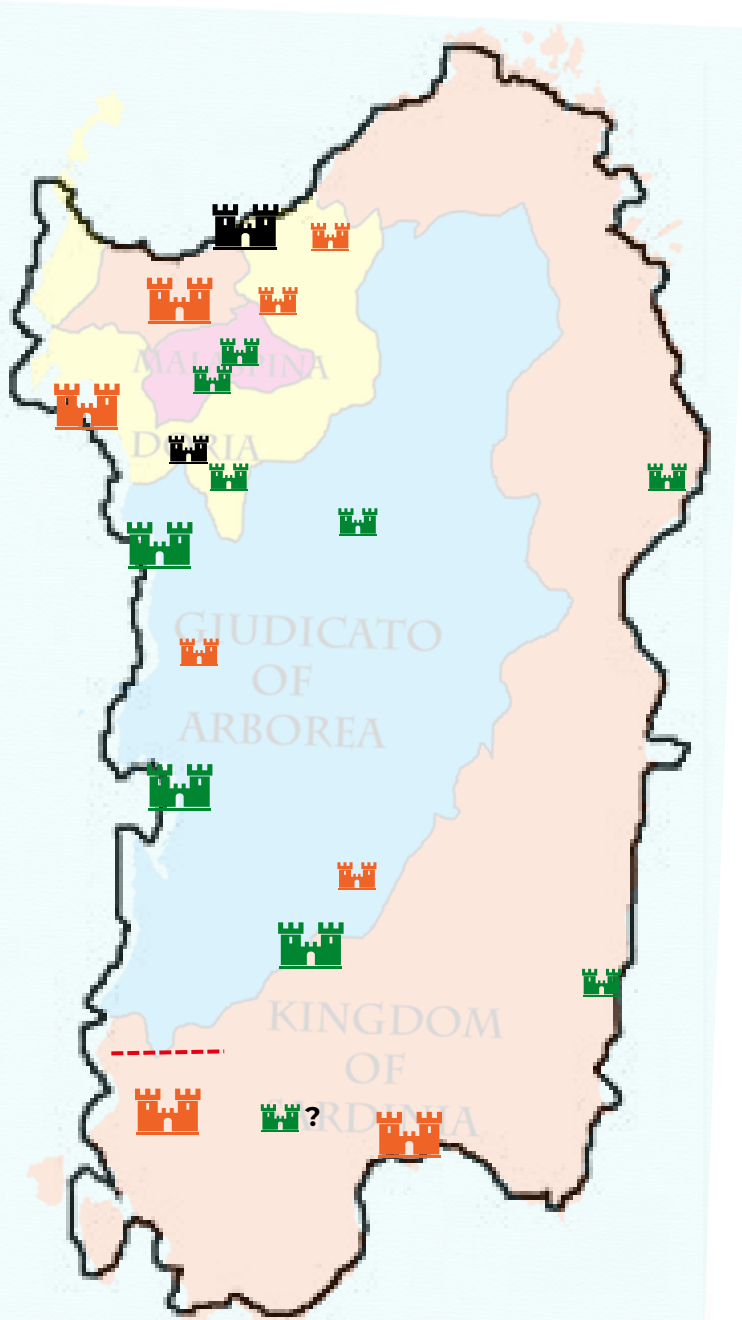
SA PAXI DE S'ALIGHERA (13/11/1354)

Is cunditzionis furiant:

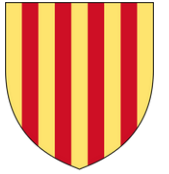
- S'Alighera a is cadelanus amparendi perou is citadinus e sa sienda insoru;
- Is casteddus de Àrdara, Càpula (Sìligu), Orosei e *Bonvehi* (Bonu 'Ighinu) a *Mariani*;
- Torrai a *Mariani* is biddas cadelanas de Gelida, Matarò e Molins de Rey (de proprietadi de is clarissas de Aristanis);
- assetiadura favorevoli de sa làcana intra de Bidda de Crésia e Frumini Majori;
- afidamentu de seghura a sa Corona de Aragona de is casteddus de Montiferru e de sa Marmidda;
- **Su guvernadori de Sardìnnia depiat essi una personi agradéssia dae su *judike*.**

Mariani at a mantenni una cundizioni de **pressioni** fìncias a candu no essat biu cumpriu s'acórdiu (es. poderàt is casteddus ocupaus e s'assédiu a Salvaterra)

IS PRIMUS “CORTS” (15/02/1355)

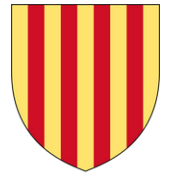

Pere IV de Aragona, a pustis de sa gherra, furiat andau deretu a **Casteddu** po cunvocai is *Corts* (in cadelanu) o *Cortes* (in castillianu), s'**assemblea natzionali** de su Rennu de Sardìnnia.

cunvocatzioni	dae parti de su rei o de su visurrei o unu delegau
funtzionis	<ul style="list-style-type: none">• legislativas• ispetivas asuba de is autoridadis pùbbricas• juditziàrias amministrativas• de difinidura de is cuntierras de sucessioni dinàstica• consultivas po decraratzionis de gherra, firma de trataus, guvernu
cumpositzioni (alas)	<ul style="list-style-type: none">• nóbilis: feudatàrius, cadderis, grandus possidentis• eclesiàsticus• citadinus: arrapresentantis pruschetotu de sa borghesia mercantili
providimentus	<ul style="list-style-type: none">• Constitucions: leis de arbìtiu de su rei• Capitols de Cort: leis de arbìtiu de is alas, approbbadas dae su rei• Actes de Cort: candu s'assemblea, impari cun su rei, detzidiat de approbbai cuncessionis, privilégius o àutus stérrius in foras de is <i>Corts</i>

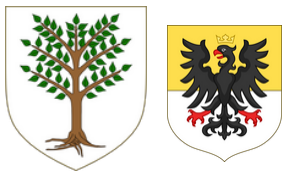

IS 4 “CONSTITUCIONS”

Custa primu cunvocatzioni de is *Corts* serbiat a **assetiai s’organizazioni istituzionali, politica e amministrativa de su Rennu**; in segundu órdini serbiat a torrai a afortiai su **prestìgiu** de sa Corona incruendi in su sistema istituzionali totu cussu cetu feudali chi dd’iat batallada, cumentì a is **Dória**, is arrapresentantis de su Cumunu de Pisa e pruschetotu a **Mariani IV**. Sa primu assemblea perou non cumprit is bisus de su *Pere IV*, difatis, de totu is cunvocaus, ant a essi pagus a participai, e medas ant a mandai delegaus cumentì a Mateu Dória e *Mariani IV*. Unu sinnali políticu craru de su **disagradessimentu** in is cunfrontas de Aragona. In dónnia manera ant a bessiri 4 *Constitucions*:

I	óbbligu de residéntzia a is feudatàrius sardu-ibéricus po podi assegurai una mellus defesa de su regnum , a pena sa pérdida de su beneficiu
II	pena de morti e cunfisca de is benis a is feudatàrius arrebellus
III	sistema de controllu po prevenni is avalotus
IV	sistema de abbrovendamentu de is biddas e is citadis cun sa difinidura de is logus de ammassu de su lori: Seddori, <i>Puig de Coronas</i> e àterus duus logus non specificaus po su <i>Cabo de Càller</i> ; Tàtari, <i>S’Alighera</i> , Ósile e Casteldória po su Cabu de Logudoru.

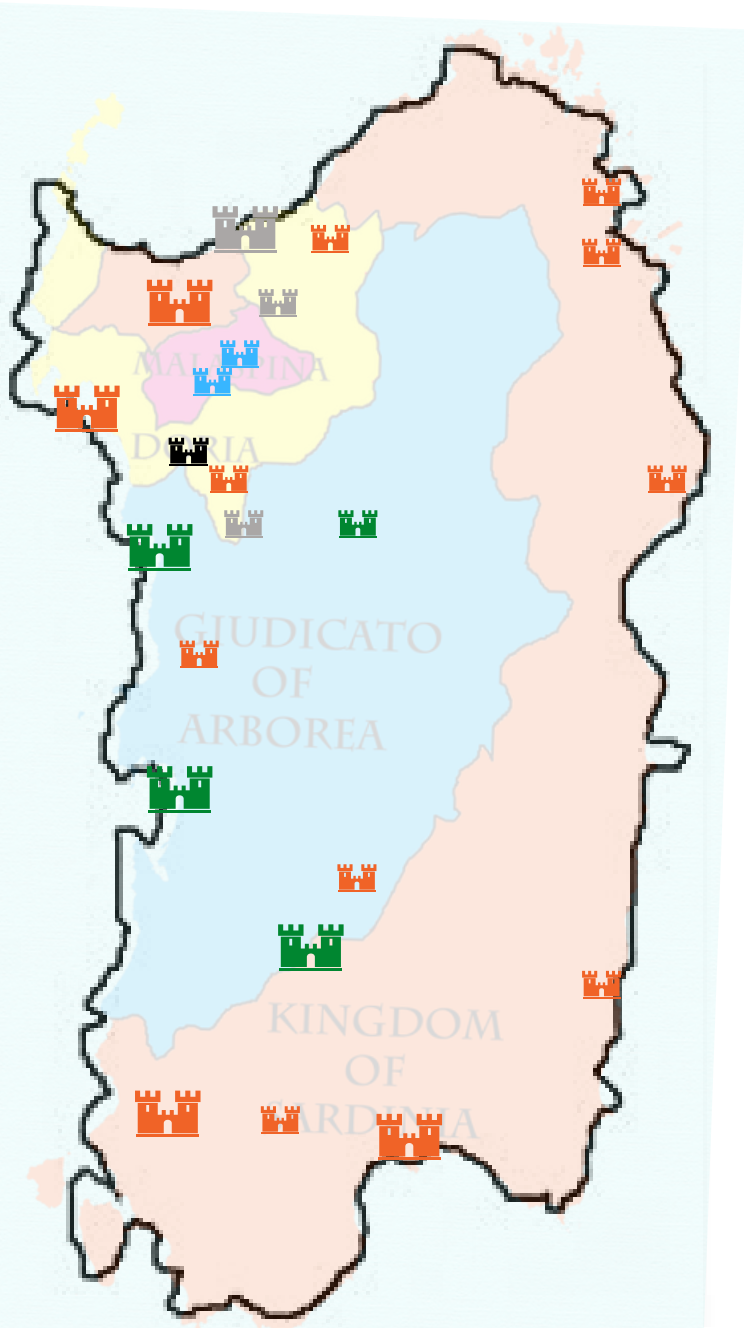

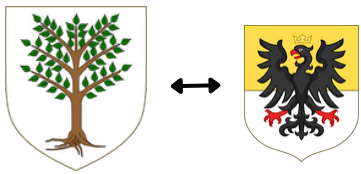
SA PAXI DE SEDDORI (11/07/1355)

Is cunditionis de sa **Paxi de S'Alighera (13/11/1354)** non funt arrespetadas dae ambas partis e **sa situatzioni abarrat parìciu avalotada**. S'**11/07/1355**, in **Seddori**, si firmat una **paxi noa** chi at a apasiguai sa situatzioni po una dexina de annus. **Is cunditionis** de custu tratau perou **non funt prus meda favorevolis** ni a *Mariani* e prus pagu puru a Mateu Dória e funt ca:

- *Mariani* depiat **torrai** totus is casteddus e is féudus gadduresus chi furiat ocupendi (**Orosei, Pedres, Cabu Abbas**, e in prus su Casteddu de **Bonvehi**;
- Is casteddus cuntierraus de **Àrdara** e **Càpula** ddus pigàt in afidu s'**obispu de Useddus-Abas** fincias a tenni unu arbitrau papali;
- Mateu Dória depiat afidai **Castelgenovese, Tzaramonte** e **Roccaforte** (Giave) a s'**arcibispu aristanesu**, sèmpiri fincias a tenni s'arbitrau papali

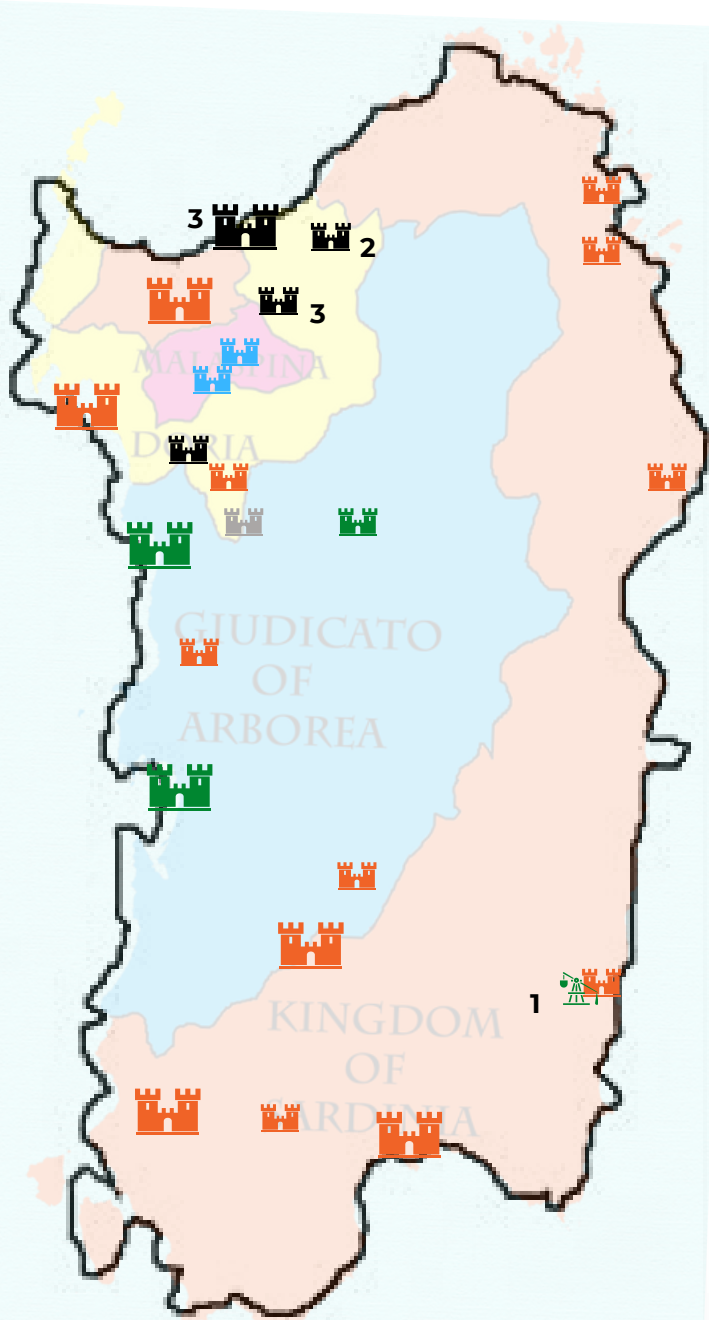

A PUSTIS DE SA PAXI DE SEDDORI

A pustis de sa paxi puru **sa situatzioni furiat abarrada in pìtziri**, difatis **Mariani** sighit a **ocupai** unus cantu **casteddu chi depiat torrai**, cumentu a cussu de **Cirra**, tanti ca su rei si chesciàt ca ancora in donniasantu de su 1355 is arbaresus fessant sighendi a dd'assediai (1). In dónnia manera, in custu perìudu **Mariani** s'at a a ponni a **torrai a organizai su rennu** suu, afortiendi **s'economia** e arrefinendi **su sistema jurìdicu** fundau in asuba de su **Codice Rurale**, chi at a alientai sa benienti Carta de Logu. In prus at a afortiai is **arrelatus internatzionalis** cun Senniorias e Cumunus, cun su rei de Frància, cun su **visconti de Narbona Aimericu VI** (chi in su 1364 s'at a cojai cun **Beatrici**, sa segunda filla de *Mariani*) e finas cun un'alliàntzia segreta cun su rei de Castìllia.

Mateu Dória invècias s'at a pesai contras a Aragona e **in su 1356 si ndi torrat a pigai Casteldória** (2). In su 1357 dd'at a eredai **Branca Dória** chi, po poderai sa sienda, **si torrat a fai vassallu de sa Corona de Aragona** su 16/03/1357, torrendi a achisiri is casteddu familiaris (3), stesiendisiddi dae Arbarée.

SA CONCHISTA DE CASTELDÓRIA (1361)

Sa gherra de *Mariani* furiat una **gherra de libberatzioni** berdadera e sa bideas de cumpriri unu Rennu Sardu asuta de Arbarée si spainànt e alientànt avalotus e àterus arriscus dae parti de is sardus. Po cussu is aragonesus timiant parìciu sa situatzioni. In su mesi de abrili de su **1361 is casteddanus de Casteldória**, is sardus Juanni e Barisoni *Navitça*, si furiant pesaus e **iant intregau a is fortzas juigalis su casteddu**. Custu fatu at a portai a Branca Dória, meri de su casteddu, a si scorriai a primu manu cun *Mariani IV*, ma sa stória, cumentì scieus, at a mudai. Invècias *Mariani* de aici iat achisiu una bessida a mari in Cabu de Susu.

IS CUNCODRATAS CUN SU PAPA (1364)

papa Urbanu V (r. 1362-1370)

De custus fatus nd'acuntessiant a fitianu e **su dominàriu de *Mariani IV* s'ammanniàt sèmpiri de prus**. Forti de custa situatzioni *de facto*, ***Mariani IV* iat mandau una delegatzioni in Avignon** po arrexonai cun su papa Urbanu V (r. 1362-1370) de sa possibbìlidadì de ndi **tirai s'investidura a su rei aragonesu e dda donai a su *judike***. *Mariani* s'agatàt in una cunditzioni favorevoli poita **Urbanu V furiat a scórriu cun *Pere IV de Aragona*** po su fatu ca non pagàt dae prus de dexi annus su censu annuali de 2000 marcus de prata po s'infeudatzioni e ca in prus sighiat a s'impossessai de is réndidas de sa crésia po finantziai sa gherra sua contras a su Rennu de Castìllia. **Urbanu V furiat deaberu acanta de intregai s'investidura a *Mariani IV*** ma *Pere IV* iat arrespustu mandendi un'ambasciada a su Papa, cumbincendeddu a lassai a perdi s'idea. Ma comuncas is cuncodratas ant a sighiri fincias a su **1375**, in pràtica fincias a s'annu de sa morti de *Mariani*.

NASCITA CONTEA DE CIRRA (20/07/1363)

Figura 1. I feudi dei Carròs di Quirra alla fine del Trecento

Elaborazione di Mario Enrico Gottardi

Su 20 de arxolas 1363 su rei *Pere IV* cuncedit a **Berenguer II Carròs** su tìtulu de Conti de Cirra po dd'ai agiudau in sa gherra contras a sa Castìllia.

Iat tentu feti una filla legitima nomenada **Violant I** (de non cunfundi cun s'àtera prus nodia, chi est sa segunda) chi gràtzias a una patenti de su rei de su 1383 iat pòtziu eredai sa sienda de su babbu.

Su fillu **Berenguer III** at a ammanniai su dominàriu de is Carròs gràtzias a sa partecipazioni a sa Batalla de Seddori (1409) e a su de s'essi cojau in s'atóngiu de su 1414 cun *Eleonora Manrique* una parenti de su rei de Castìllia, a pustis de una coja faddia cun Beatrici, filla de **Lionardu Cubello-de Serra Bas**.

SEGUNDA GHERRA SARDU-ARAGONESA (F. 1365-1367)

Mariani, torrat a abrexì sa gherra in su 1365, aprofetendi de su scórriu intra de su Papa e *Pere IV* e de sa gherra intra de Aragona e Castìllia. Is territóriu arrialis difatis non furiant defensusa beni e su **judike** podit torrai a fai giai giai **is própius movéntzias de sa primu gherra**, gràtzias puru a su favori de is sardus.

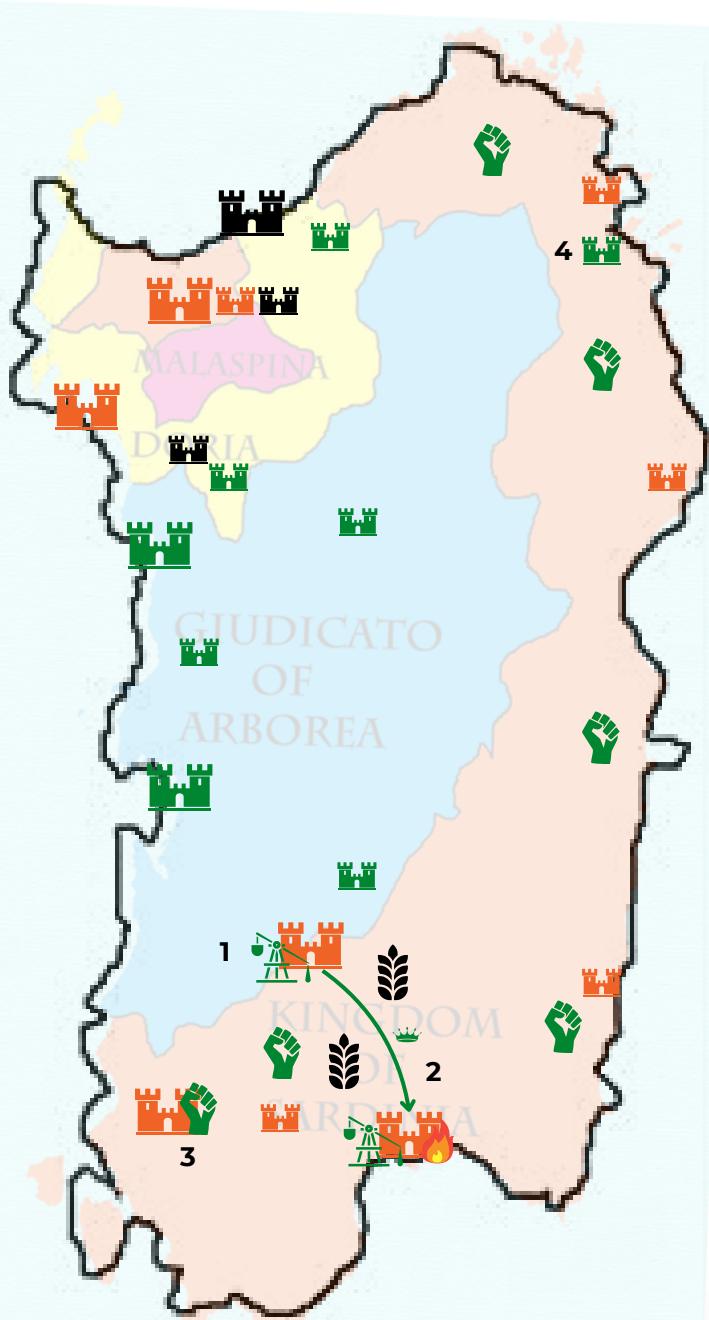
1) in su mesi de ladàmini de su 1365 cumentzat s'**assédiu de Seddori** gujau dae su fillu *Hugo (III)*; sa citadi s'at a arrendi in is primus mesis de su 1366;

2) *Mariani* passat su Campidanu e s'apostat in Ceraxus, a pustis atacat is apendìtzius de Casteddu e cumentzat s'assédiu. ***Mariani* at a circai de imbucai in su casteddu cun una trassa** (c. *Johan Sart*);

3) In su interis de s'assédiu de Casteddu si fùrriat Bidda de Crésia e lassat imbucai s'esércitu arbaresu gujau dae Alibrandinu Atzeni.

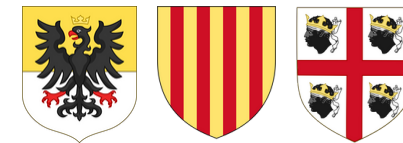
4) a su cumentzu de su 1367 s'arrendit Pedres;

In totu s'ìsula is sardus jurant fidelidadi a *Mariani*.

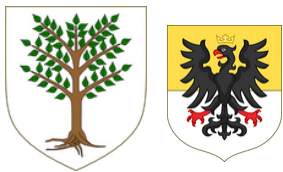

JOHAN SART (1365)

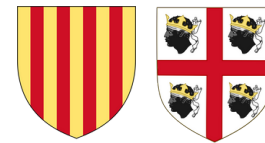

Turri de S. Pancràtziu, Casteddu, 1901
ipótesi de s'arrennéscida de
sa missioni *Johan Sart*

Mariani IV portàt a innanti is obietivus suos cun dónnia médiu. Su 15 de martzu 1365 su *judike* iat cuncordau unu **atóbiu segretu** cun unu chi ddi narànt Juanni e beniat dae Casteddu. A *Mariani* serbiat una personi fidada chi imprassessit sa **càusa arbaresa** po dd'afidai una **missioni pirigulosa** meda, su *judike* dd'iat pregontau «*Et tu Johan es sart?*», e a pustis «***Et numquam diligis sardos?***» (trad. E tandu stimas is sardus?). Sa sceda de *Johan* furiat afirmativa e su *judike* ddi difinit su pranu suu. In pràtica **Johan** depiat fai imbucai a de noti 10 sardus arbaresus in sa **Turri de Sent Brancaç** in Casteddu, apicai su stendardu juigali e aboxinai: «***Viven sart e pisans!***» po pesai s'avalotu de is casteddajus. Tandu depiat sinnalari sa conchista de sa turri a unu cadderi arbaresu in foras de Casteddu chi deretu depiat avisai a *Mariani IV*, in Murriali, po **fai calai s'esércitu** suu a imbastiri Casteddu. A dolu mannu **is aragonesus scrobexint su pranu** e, a befa, apicant a *Johan Sart* in sa Turri de Santu Pancràtziu.

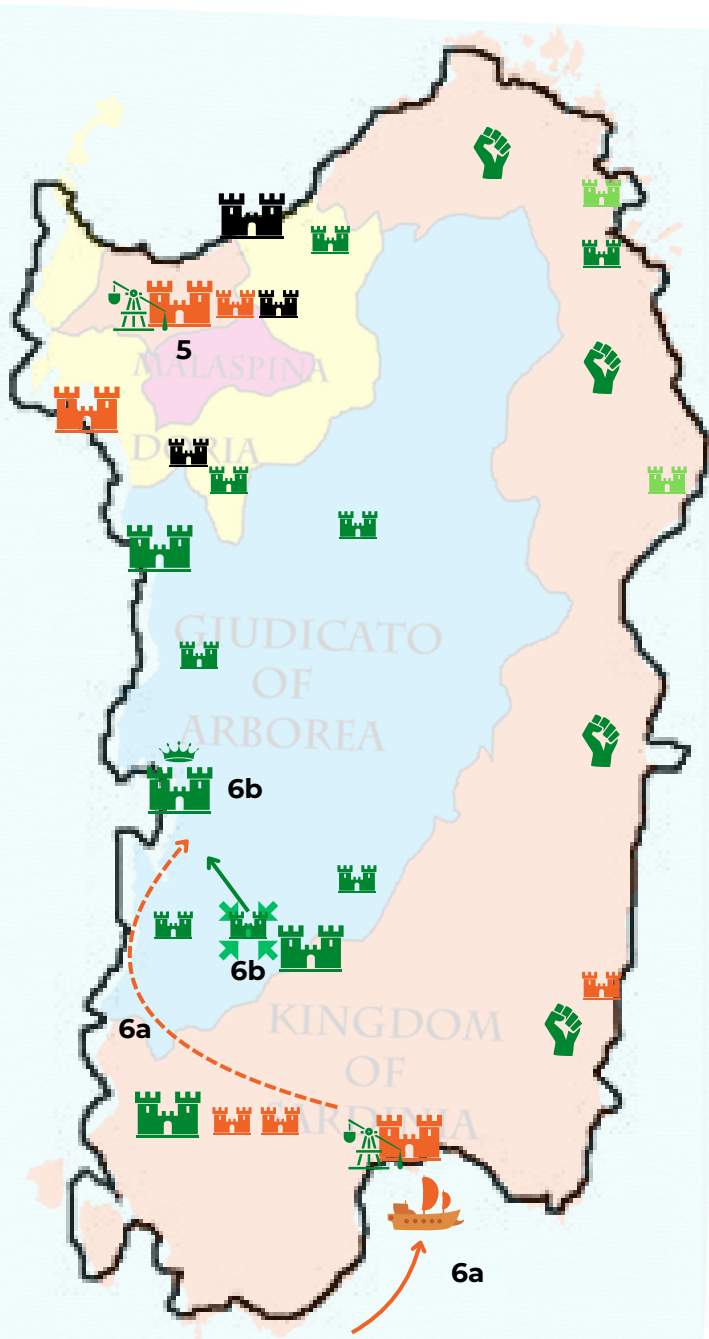
SEGUNDA GHERRA SARDU-ARAGONESA (F. 1367-1368)

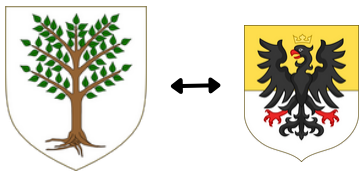

In su **1367 Mariani** oferrit a **Branca Dória** de si cojai cun sa filla **Elianora** cun sa dodda de **Casteldória**. Is duus si cojant ma ancora non si sciit s'annu precisu, fortzis aintru de su 1373. Tocat a cunsiderai puru su càmbia-càmbia fitianu de Branca, una borta a parti de Arbarée e un'àtera a parti de Aragona. In dónnia manera, in su mesi de làmpadas de su matessi annu Branca agiudat a *Hugo* a **assediai sa citadi de Tàtari (5)**.

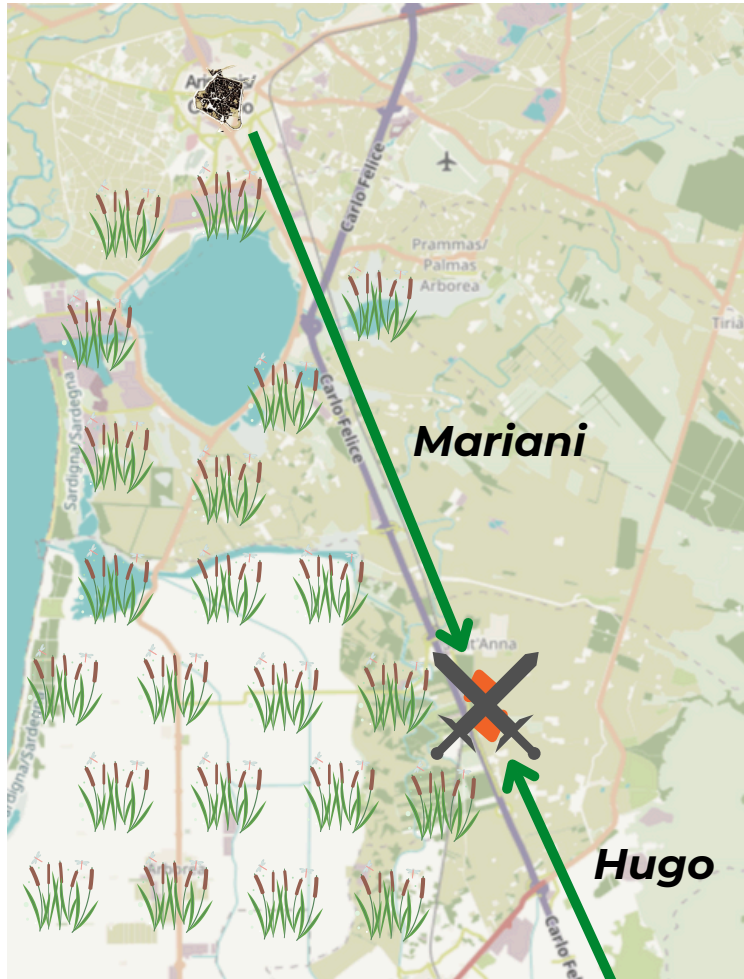
In su interis, in Ibèria, sa **Gherra de is duus Pedrus** si stabilizàt e cunsentiat a is aragonesus de torrai a pigai in manus sa gherra contras a Arbarée.

- 6a)** In su mesi de làmpadas de su **1368** sbarcat in Casteddu s'**esércitu aragonesu** de **Pedro Martinez de Luna** e, aunias is trupas de *Berenguer II Carròs*, impunnant **concas a Aristanis**;
- 6b)** Scìpiu de su sbarcu, **Mariani** si furiat pinnigau in **Aristanis** e iat cumandau a **Hugo** de pinnigai totu is trupas **arbaresas** spartzinadas in is vàrius frontis de s'ìsula in **Murriali**, prontus a movi po **defendi sa capitali arbaresa**.

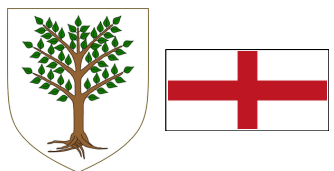
SA BATALLA DE SANT'ANNA (14/06/1368*)

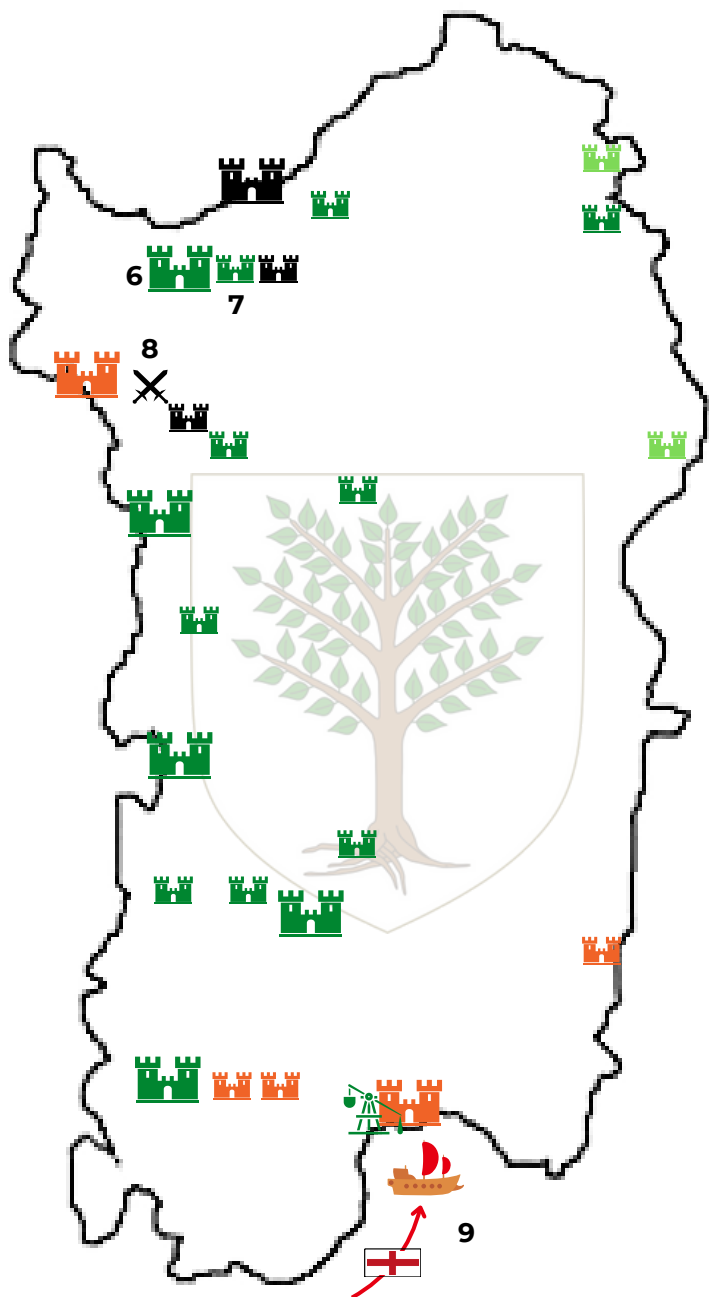
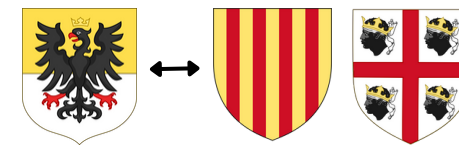
(*) sa data precisa dd'at scroberta su studiosu Walter Tomasi in su beranu de su 2024 analizendi is documentus allogaus in Catalùnnia.

S'esércitu de *De Luna* e *Carròs* s'agatàt in sa **pranaxa de Sant'Anna**, oramai impunnendi a Aristanis, candu totu-in-d'una iant apubau s'**esércitu de Hugo** a is palas insoru. **Is aragonesus de aici partzint in duus s'esércitu insoru po batallai a is arbaresus.** Est in cussu momentu ca **Mariani** bessit dae sa capitali arborea e atacat s'àteru fronti. Po is aragonesus est unu bocidorxu, *Pedro Martinez de Luna* e su fradi Filipu si morint in batalla, adìtziu si sarbat *Berenguer II Carròs* fuendisiddi a lestru a Casteddu. Totu is aragonesus ancora bius nci dd'acabbant impresonaus in Aristanis.

A pustis de custa scunfita, **is feudatàrius aragonesus iant cumentzau a si furi dae sa Sardìnnia** portendi su rei *Pere IV* a ddis ordinai de abarrai a marolla. In custa fasi perou su rei arrennescit a fai torrai a acostiai a issu **Branca Dória**, ca si chesciàt de no ai ancora otènniu sa doda de **Casteldória** dae parti de su *judike Mariani IV*.

SEGUNDA GHERRA SARDU-ARAGONESA (F. 1369-1375)

6) in su **1369** is arbaresus conchistant **Tàtari**;

7) su 28 de martzu de su 1370 is arbaresus conchistant su casteddu de **Ósile**, a ddu defensai nci furiat **Branca Dória**;

8) su 1u de abrili de su **1370** is Dória aterrant a is arbaresus in una **batalla intra de Monte Leone e S'Alighera**; prus a innanti, in su mesi de donniasantu, **Mariani e Branca** firmant sa paxi.

Su 15/07/1371 **Pere IV** cuncediat unu **guidàticu** (una spècia de aministia) a totus is chi fessant andaus a cumbati in Sardìnnia.

9) **Mariani s'alliat cun Gènoa**, nimiga de Aragona, chi mandat una flota de 40 galeas po ponni s'**embargu a su portu de Casteddu e tentai sa conchista de sa citadi**. Ma sa citadi, defensada dae Gilbertu de Cruilles, poderat s'atacu. A pustis **Mariani** iat lassau a **Hugo** su cumandu de una flota lébia po truncai is abbrovendamentus cadelanus a is citadis.

In su **1374** su **Juigau de Arbarée** furiat lómpiu a sa prus **manna estensioni** ma in **su 05/1375** **Mariani** si morit de pesta.

HUGO III DE ARBARÉE (R. 1375-1383)

SAN GAVINO MONREALE
Chiesa di San Gavino Martire
foto@nicola.castangia

Su sucessori de *Mariani* IV est su fillu **Hugo III**, eredendi finas is tìtulus de Conti de Gocèanu e Marmidda, e Visconti de Bas. Issu puru **sighet sa gherra** contras a is aragonesus circhendi de cumpriri s'òbera de su babbu. Est stétiu unu **guvernadori sabiu** ma cun su passai de su tempus iat pigau **maneras autoritàrias** e a bortas furiosas. Unu esempru de su 1377-78 si dd'ammostant is tentas de cumpriri un'alliàntzia cun s'**ambasciada de Luisu I d'Angiò** (fradi de su rei de Frància Càralu V) in **funtzioni antiaragonesa**. Is cuncodratas perou no andànt, is ambasciadoris francesus dd'iant finas propónniu de fai cojai sa filla Bedita cun unu angioinu ma issu, arrósciu, is furiat pesau e **iat minaciau de ddus fai bociri cun crudelidadi**. A livellu militari, a dolu mannu, no at a essi bravu cantu su babbu ma no at a nimancu impeorai sa situatzioni. In su **1377** at a cumentzai is oberatzionis suas **invadendi sa Contea de Cirra**, in manu a is *Carròs*.

SA STRASURA DE SA GHERRA E DE SA PESTA E SA MORTI DE HUGO III DE ARBARÉE (1383)

Sena de bolli justificai su machìmini de *Hugo III* nc'est de tenni in contu sa **situatzioni lègia innui s'agatàt totu sa Sardìnnia**. A pustis de 20 annus de gherra fissa sa situatzioni económica, demogràfica e sociali furiat aterrada totu: gherras, derrobbus, caristias, inseguresa, cummèrciu firmu e a acabbai sa pesta niedda chi iat cumentzau a si spainai in Europa dae su 1346 e iat mortu su de tres unu de sa genti. **Sa stòria trista de Hugo III acabbat peus puru**. Su pòpulu, arròsciu de sa tirannia de su rei, iat aciapau a su **judike** e sa fillixedda **Benedita**, de 19 annus, **bocendideddus su 3 de martzu de su 1383**. A *Hugo III* dd'ant a stochigiai, segai sa lìngua e ghetai aintru de unu putzu (fortzis ancora biu). Intra de is motivus precisus de custu avalotu nci furiat pruschetotu sa chèschia (de meris de terra e mercantis) contras a is **impostas**, sèmpiri prus grais e fitianas, po mantenni is mercenàrius. No est comuncas de escrui s'intzullidura de is aragonesus puru.

IS PRIMUS ANNUS DE ELIANORA DE ARBARÉE

Elianora furiat sa de tres fillas de *Mariani* e *Timbor*, nàscia fortzis in su **1348** in Arbarée. Si furiat **cojada**, po procura de su babbu, **cun Branca Dória** intra de su 1367 e su 1373. In su primu periudu iat bìviu in **Aristanis**, a pustis in **Castelgenovese**, innui at tentu duus fillus: **Fiderigu** (1377) e **Mariani** (1379). In su 1382 andat a bivi a **Gènoa** ma s'annu a pustis, cun sa **morti de su fradi Hugo III** (r. 1375-1383), **torrat in Sardìnnia po fai balli is deretus dinàsticus de su fillixeddu Fiderigu ananti de sa Corona de Logu**. S'assemblea arreconnoscit a Fiderigu cumentì a *judike* e **Elianora** divenit regenti (***judikissa de factu***) Sa triva dinàstica furiat cun **Aimericu VI de Narbona**, cojau cun sa sorri prus manna de Elianora, Beatrici (morta perou in su 1377), chi pretendiat su tronu juigali po su fillu Ghilelmu I e si furiat arrelatendi inderetura cun **Pere IV** po otenni su tìtulu.

IS ARRELATUS CUN PERE IV DE ARAGONA (1383-1384)

Turri de S. Pancrätziu, Casteddu, 1901

In prus de custa triva dinàstica, **Elianora**, intra de su mesi de abrili e maju de su 1383 at a depi **aterrai totus is avalotus popularis** chi nci furiant ancora. In su interis iat mandau a su pobiddu **Branca acanta de su rei de Aragona po fai arreconnosci Fiderigu cumentu a judike**, e in su interis iat scritu una lìtera a s'arreina "dae fémina a fémina" aici chi intercedessit issa puru. Branca lompit in Barcellona acanta de su rei. **Pere IV** prima probbat a ddu corrompi oferrendiddi su tìtulu de Conti de Monteleone chi Branca deretu arrefudat, tandu su rei, cumpréndiu su naturali de Branca, **ddu fait impresonai** in su 1384 e nci ddu torrat a portai in Sardìnnia, in su **presoni de sa Turri de Santu Pancrätziu de Casteddu**. *Pere IV* boliat a ddi **intregai Fiderigu** in càmbiu de sa libberatzioni de Branca, ma **Elianora arrefudat**.

IS ÛRTIMUS ANNUS DE GHERRA (F. 1385-1388)

Elianora po totu su 1385 portat a innanti non tanti una gherra de sànguni ma una **gherra cummerciali** contras a Aragona proibendi su cummèrciu intra de is terras juigalis e is terras arrialis, arrefudendi is scàmbius de presoneris e suspendendi totus is tratativas de paxi. Ma luegus ddas at a torrai a pigai po mori de s'**instabbilidadi interna de su juigau** (giai in su 1346 at a aterrai una conspiratzioni). In su **1387 si mroxit Fiderigu e ddi sucedit su fradi *Mariani***, issu puru ancora piticheddu e postu asuta de sa regéntzia de sa mamma. Su matessi annu **si mroxit finas *Pere IV de Aragona* e ddi sucedit *Joan I el Caçador***.

Joan el Caçador (r. 1387-1396)

SA PAXI DE SU 1388

Su **24/01/1388** **Elianora e Joan de Aragona** firmant sa paxi: su Juigau de Arbarée depiat **torrai totus is conchistas fatas dae su 1353**, in prus imponiat su pagamentu de un'acontu de 12.000 liras cumentu a antìcipu de su **censu feudali** chi is *judikes* non pagànt dae prus de 30 annus. Pagai cussu boliat nai a **arreconnosci sa sutumissioni feudali a su rei**, elementu chi abarrat e at a abarrai **motivù de fundóriu de su scórriu políticu**. Su **01/01/1390** **Branca est libberau** dae presoni e, cunforma a is leis juigalis, pigat in manus su Rennu. Dae ingui a innanti sa figura de sa pobidda Elianora abarrat in umbra po donai tretu a is **oberatzionis militaris** gujadas dae su pobiddu chi ant a cumentzai su 01/04/1391.

SA CARTA DE LOGU DE ARBARÉE (14/04/1392)

Elianora teniat unu disinnu independentista craru chi at a espressai pruschetotu in sa Carta de Logu afirmendi de dda fai “*pro su beni dessa Repubblica sardischa*” e “*cun sa virtude dess'amori*” de is Sardus.

Elianora ammellorat e cumprit su trabballu giai cumentzau dae su babbu *Mariani IV* e su fradi *Hugo III*. Sa versioni elianoriana de sa Carta de Logu, segundu sa traditzioni, est stétia emanada sa **dii de Pasca Manna de su 1392**, ma segundu àterus stùdius torrat a prima de su 1390. Su còdixi cuntenit normas de **deretu civili e penali**. Si stretzant medas elementus de deretu romanu, de deretu canònicu (puniri agentis e cunsentzientis cun pena oguali) e de deretu feudali (possibbilidadi de sceddai intra de manchìtzia e tallioni). Est cumpónniu dae 198 capìtulus e partziu in 10 partis:

- 1. **cap. 1-16 “sena de tìtulu”**: disponimentus asuba de is reaus de maistadi lesiada, omicìdiu, veneficiu, suicìdiu, aggressioni, ferridura, aripadura, derrobbu. S'omicìdiu est puniu cun sa sdegolladura. De nodu est sa diferéntzia intra de s'omicìdiu fatu *cun ànimu deliberadu e pensadamenti* e cussu preterintenzionali. S'agatat finas sa defesa legìtima. Maistadi lesiada, traitoria, veneficiu e su derrobbu furiat puniu cun sa furca. Po is ferriduras o tallioni o manchìtzia. Candu non s'agatàt s'arresponsàbbili de unu reau nci passàt totu sa bidda, cunforma a s'istitutu bizantinu de *s'incàrica*.

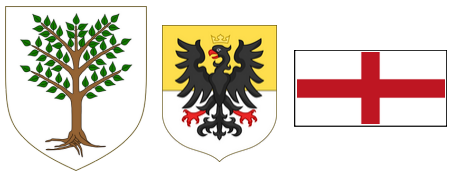
SA CARTA DE LOGU DE ARBARÉE (CAP. 2-5)

- 2. **cap. 17-44 *Ordinamentos de fura et maleficos***: innoi s'afrontant finas is reaus de stupru e fanceddùmini. Is penas furiant diferentis cunforma chi sa vitima fessat una fémina cojada, apiciocada o vîrgini, e podiant andai dae sa manchìtzia a su tallioni. Furiat previdia finas sa coja de asséliu, ma feti *si plaquiat a sa fémina*. Invècias in campu de sa fura, pruschetotu de bestiàmìni, cumentzàt cun una manchìtzia, apoi su tallioni, fìncias a sa furca chi sighiat a furai.
- 3. **cap. 45-49 *Ordinamentos de fogu***: puniat is ponifogus.
- 4. **cap. 50-80 *Ordinamentos de chertos e de munzas***: normas de procedimentu juditziàriu (testimòngius, disponimentus, pronùntzia e esecutzioni de sa senténtzia, pagamentu de is spesas de processu, apellu, disponimentus po sa mala justìtzia)
- 5. **cap. 81-105 *Ordinamentos de silvas***: disponimentus asuba de sa cassa; castigu po chini imbrutat is àcuas, chini afrassat is mesuras e is stareas, chini bendit cuaddus a is stràngius. Nci funt finas is normas po sa muda de residéntzia (cap. 96), e normas asuba de sa sienda, de sa scilladura, donatzioni, coja e inventàriu (cap. 97-103).

SA CARTA DE LOGU DE ARBARÉE (CAP. 6-10)

- 6. **cap. 106-111 *Ordinamentos de còrgios***: asuba de is peddis.
- 7. **cap. 112-122 *Ordinamentos de sa guardia de laores***: normas asuba de sa tancadura de is campus po ddus amparai dae su bestiàmini, e asuba de sa pràtica de sa *machizia*, est a nai su de maceddai su bestiàmini allenu imbucau in terra de meri. Unu capìtulu invècias óbbbligat is notàrius a tenni un'arregistru po is cuntratus, testamentus e is inventàrius.
- 8. **cap. 124-132 *Ordinamentos de salarios***: normas asuba de is pagas de is magistraus, is notàrius e is scriidoris de is tribunalis; asuba de s'afitu de is cuaddus; penas po is imbróllius e is trabballus fatus mali e finas contras a is frastimadoris.
- 9. **cap. 133-159 *Ordinamentos de vignas, de laores e de ortos***: normas aciuntas a pustis de is *Cortes* de su 1421 benientis perou dae su Códixi Rurali de *Mariani* IV in àmbitu de corturas e de s'amparu de custas dae su bestiàmini.
- 10. **cap. 160-198 *Ordinamentos de cumones de magheddos, termenes e iniurias***: un'ammesturu de normas asuba de chistionis de sartu, furas, dannus, ofesas e oltràgius.

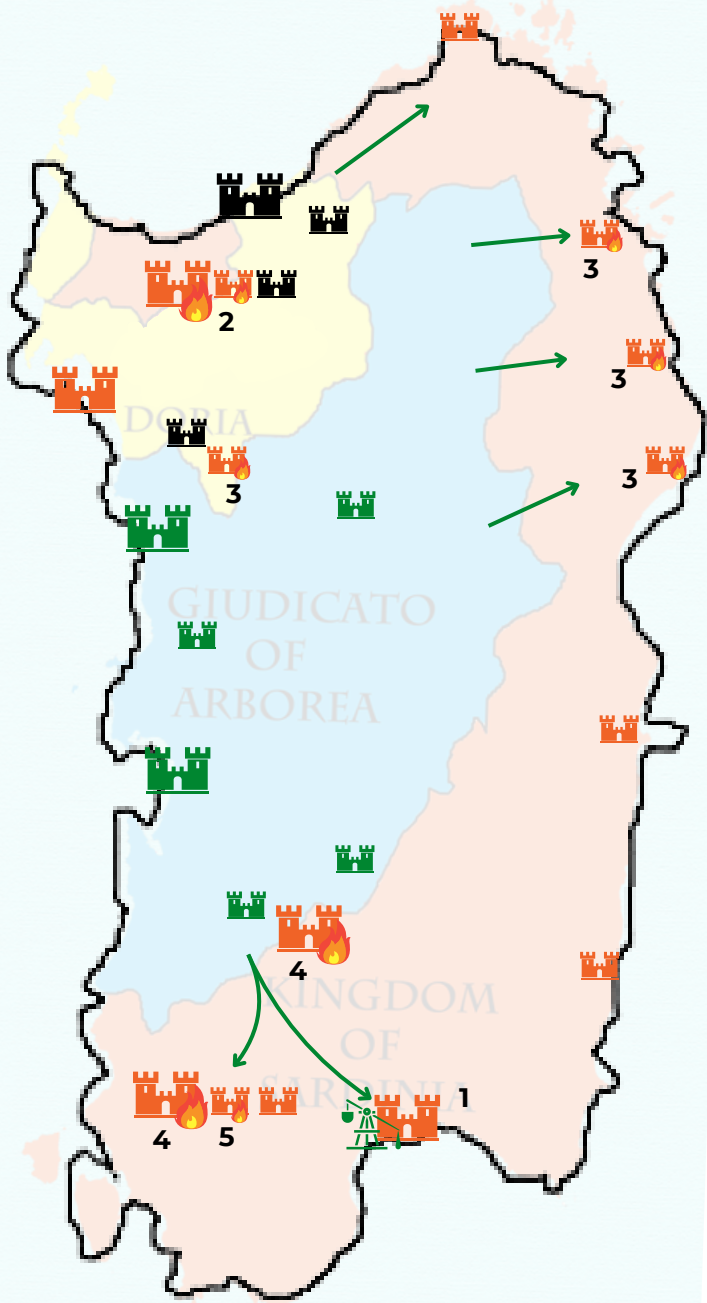
SA DE TRES GHERRAS SARDU-ARAGONESAS (F. 1391-1392)

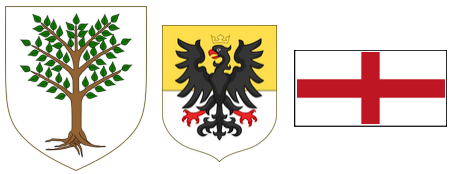

Branca torrat a abrexì sa gherra contras a Aragona po tres motivus: **1)** segundu issu su tratatu de **paxi de su 1388** si furiat cumpriu asuta de ricatu; **2)** is sardus torraus asuta de su Rennu de Sardìnnia aragonesu disillànt sa libbertadi; **3)** sèmpiri sa chistioni de sa diferéntzia de **cuncetu de soberania** po sa Sardìnnia (mundu juigali vs mundu feudali).

Branca iat pinnigau un'esércitu de 10.000 óminis, custas funt is oberatzionis prus de nodu de sa de tres gherras:

- 1) 01/04/1391:** Branca abrexit sa gherra marcendi concas a **Casteddu** e ponendi s'assédiu a sa citadi;
- 2) 16/08/1391:** Branca e *Mariani* ócupant **Tàtari** e Ósile;
- 3)** in su mesi de cabudanni iat ocupau is casteddus de Posada, Pontes, *Bonvehì* e Pedres;
- 4)** is fortzas arbaresas conchistant **Seddori** e **Villa di Chiesa**.
- 5)** in una lìtera scrìta su **03/02/1392** in Seddori, Branca annùntziat de ai torrau a conchistai totus is terras pèrdias in su 1388; in prus cuss'annu iat conchistau Giojosa Guàrdia.

SA DE TRES GHERRAS SARDU-ARAGONESAS (F. 1392-1406)

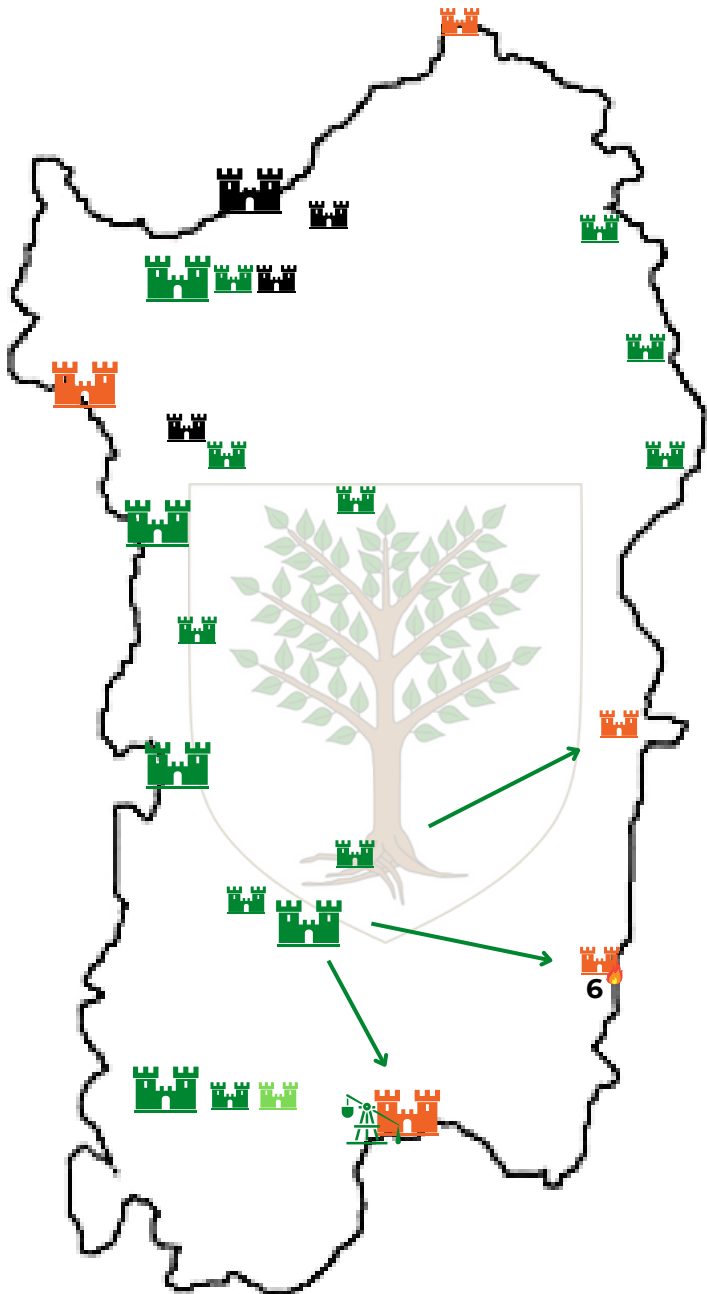

A pustis de is primus duus annus perou **sa gherra s'arrimat**. Epuru sa Corona de Aragona furiat impinniada totu in un'àteru fronti, in Sicìlia, innui a s'acabbada at a divenni rei de s'ìsula su nebodi de *Joan*, **Martí el Jove** (fillu de su fradi *Martí l'Humà*), in su 1401. In su 1396 invècias si mroxit *Joan el Caçador* (pròpriu a cassa) e ddi sucedit su fradi *Martí l'Humà*.

In su **1403** si mroxit **Elianora de Arbarée**, fortzis de pesta, e Branca sighit a governai imbuchendi finas a triva cun su fillu **Mariani V** chi furiat *judike* de deretu.

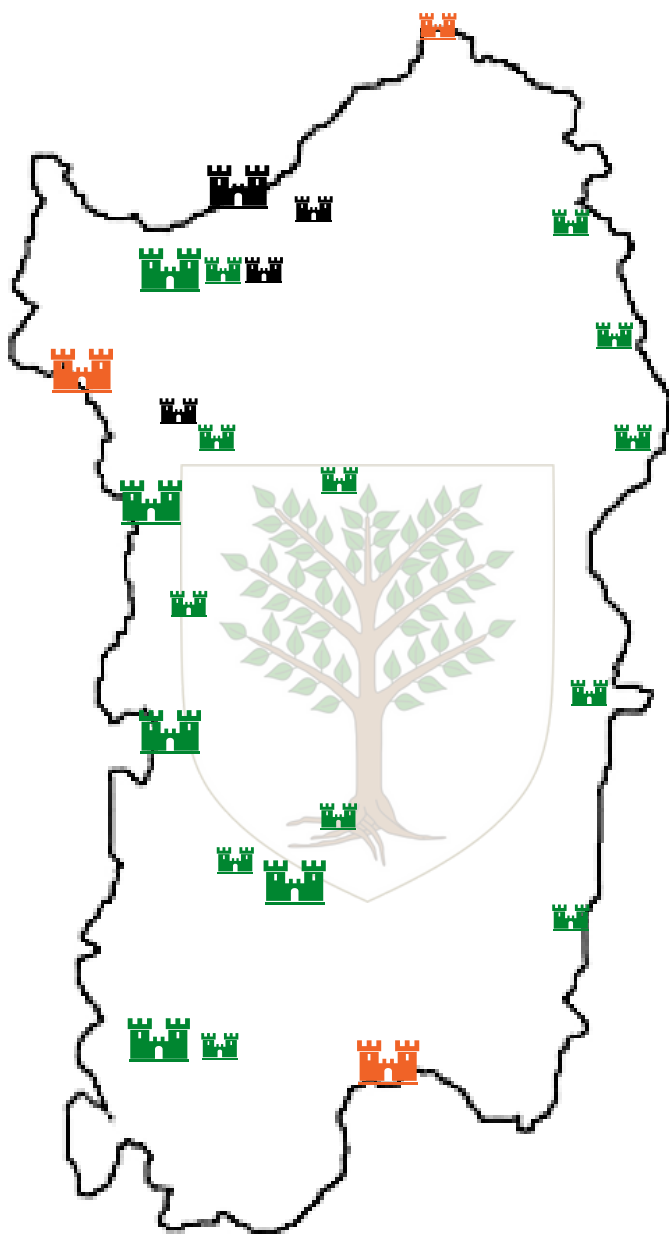
6) in su **1406** invadit su Campidanu de Casteddu e Ogliastra, agiudau dae su **sustènniu navali genoesu**; in cuss'annu conchistat, dae terra, su Casteddu de **Cirra**, féudu de *Carròs*.

In su **1407**, in su interis chi Branca furiat assediendi Casteddu, ddi lompit sa nova de sa **morti de Mariani V. Branca**, oramai béciu (80 annus), imoi non teniat prus deretu de governai, **arrenùntziat a s'assédiu** e s'arretirat in Monteleone.

GHILELMU II DE ARBARÉE (R. 1407-1420)

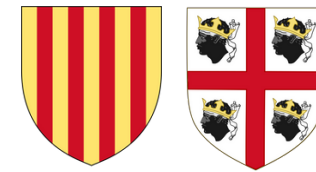
situatzioni a su 1408

Mariani V (r. 1403-1407) furiat mortu sena de erederus e **sa Corona de Logu iat nomenau judike Ghilelmu II de Narbona**, fillu de Ghilelmu I de Narbona e tandu nebodi de Beatrici de Arbarée. Su *judike* nou perou no at a calai in Sardìnnia fìncias a s'acabbu de su 1408 e in su interis iat postu cumentu a regenti de su Juigau a **Lionardu Cubello-de Serra Bas**, unu nebodi de *Hugo II*.

Su rei de Sicìlia **Martí el Jove**, fillu de su rei de Aragona *Martí l'Humà*, aprofetendi de sa situatzioni de debbilesa sarda iat aprontau un'esércitu in Sicìlia e **furiat sbarcau in Casteddu su 06/10/1408**. Ghilelmu invècias arribbat s'08/12/1408, e otenit s'investidura a *Judike de Arbarée* e is àterus tìtulus su 09/01/1409 in Aristanis. Pagu mesis a pustis (comuncas prima de sa Batalla de Seddori), invècias, **si morit Branca Dória** e a eredai sa sienda est su fillu suu *Nicolò*.

SA BATALLA DE SEDDORI (30/06/1409)

Ghilelmu e **Martí** iant cumentzau is tratativas po una **solutzioni diplomàtica** de sa cuntierra ma non lompint a unu acórdiu: non nci furiat àtera solutzioni chi sa **gherra**.

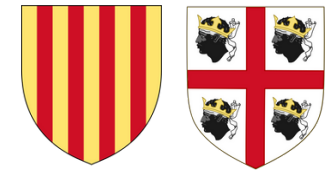
Is fortzas in campu furiant is sighentis:

Esércitu arbaresu	Esércitu cadelanu-aragonesu
<ul style="list-style-type: none">• 17.000 sordaus sardus, pisanus e francesus• 2000 cadderis francesus• 1000 balisteris genoesus	avanguàrdia a cumandu de <i>Pere de Torrelles</i> <ul style="list-style-type: none">• 1000 militaris profesionistas• 4000 sordaus
	corpus a cumandu de <i>Martí el Jove</i> <ul style="list-style-type: none">• 3000 cadderis
	retroguàrdia <ul style="list-style-type: none">• 3000 sordaus

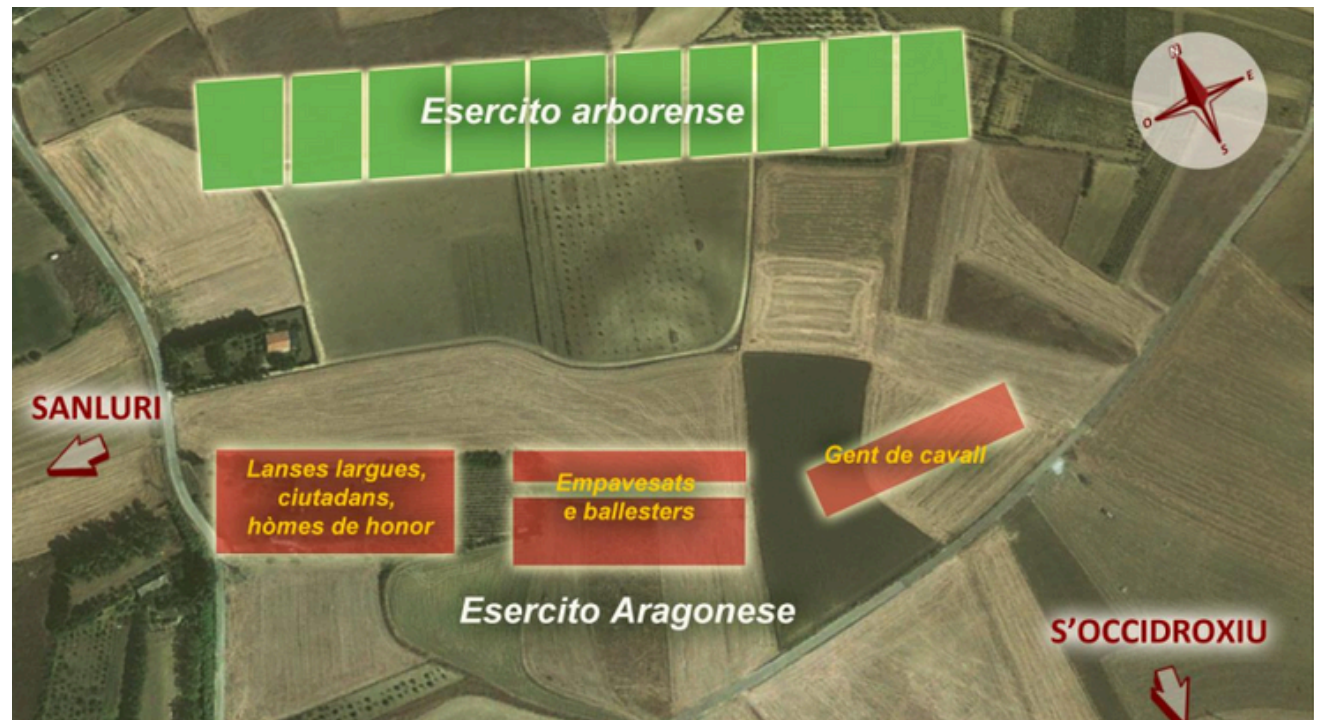
S'esércitu cadelanu-aragonesu furiat móviu dae Casteddu su 26 de làmpadas e furiat lómpiu, su sàbudu 29, in su logu chi oi naraus **Bìviu de Villasanta** e ingui iant apariciau s'acampamentu. Is fortzas arbaresas invècias s'agatànt in su **Casteddu de Seddori**.

SU BRUNCU DE SA BATALLA

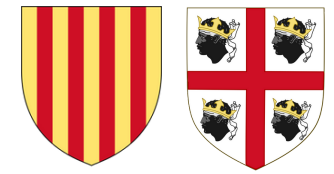

A s'obrescidorxu de su domìnicu 30 de làmpadas de su 1409 is duus esércitus cumentzant is movimentus. S'**esércitu arbaresu** de Ghilelmu bessit dae su casteddu e **si schierat in lìnìa** in su cucuratzu a Est de Seddori chi oindii nant Su Bruncu de sa Batalla. S'**esércitu aragonesus si schierat cun una formatzioni a cùneu** cun sa cavalleria in mesu chi **sfundat su schieramentu arbaresu** e ddu truncat in **duas alas**.

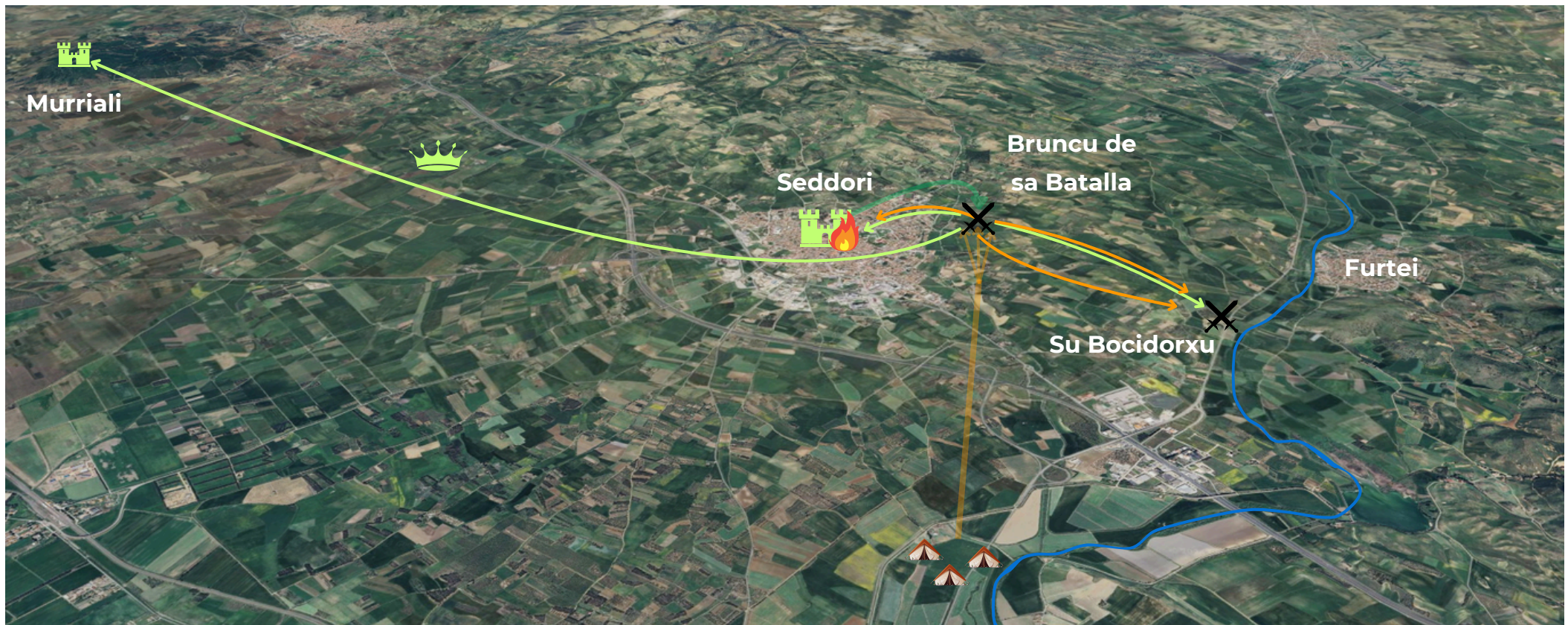

SA BATALLA DE SEDDORI (30/06/1409)

Un'ala arbarea impunnat a Est, calendi concas a su Frùmini Mannu chi perou non faiat a passai. Is aragonesus incorròciant, sfrutendi sa retroguàrdia puru, is **5000 arbaresus** e ddus bocint totus (**Su Bocidorxu**). S'àtera ala torrat a su **Casteddu de Seddori** ma is aragonesus dd'assaltant e bocint prus de 600 sordaus e faint prus de 300 féminas presoneras. Invècias su **judike Ghilelmu II** arrennescit a si fuidi in su **Casteddu de Murriali**, in territòriu arbareasu, e a pustis at a torrai in Frància po pediri agiudu. **Est una derruta totali po is arbaresus.**

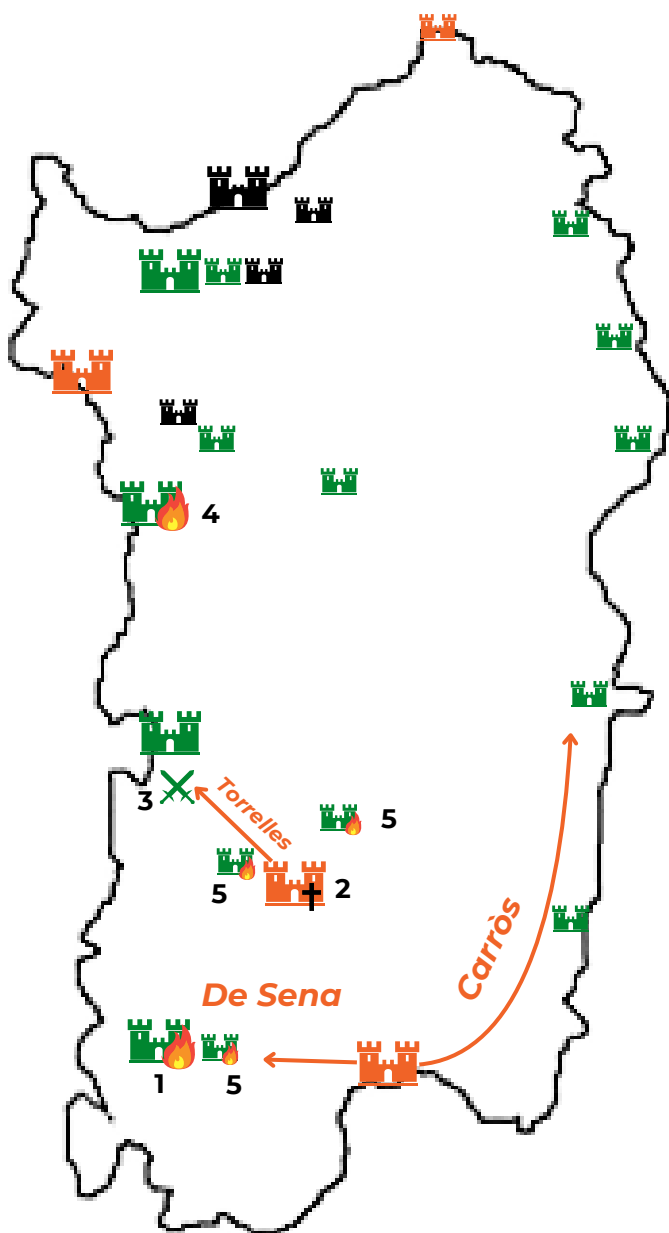

A PUSTIS DE SA BATALLA DE SEDDORI (06/1409-03/1410)

Is aragonesus a bellu a bellu torrant a conchistai is terras e invadint su Juigau de Arbarée. Juanni de Sena gujat is oberatzionis po torrai a conchistai su Sud-Ovest, invècias *Berenguer Carròs* III impunnat a Est e giai in su 1409 torrat a conchistai su Casteddu de Cirra.

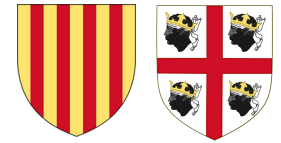
- 1) **04/07/1409**: Bidd'e Crésia s'arrendit a Juanni de Sena;
- 2) **25/07/1409**: si mroxit de malària *Martí el Jove*;
- 3) **17/08/1409**: is arbaresus bincint sa **Segunda Batalla** (loc. Sant'Anna) contras a is aragonesus cumandaus dae *Pere de Torrelles* (prus de 6500 mortus aragonesus);
- 4) in 01/1410 *Torrelles* ócupat Bosa;
- 5) aintru de martzu 1410 s'arrendint is casteddu de Murriali, Marmidda e Giojosa Guàrdia.

situatzioni a su 1407

SA PAXI DE SANTU MARTINU (29/03/1410)

Conchistaus is casteddus a ingìriu de Aristanis, in su mesi de martzu **Pere de Torrelles, assédiat sa capitali juigali**. Ma su **29/03/1410** su regenti **Lionardu Cubello** s'arrendit sena de cumbati e **acetat is cunditzionis de paxi** propónnias dae is aragonesus. Su tratau est nodiu cumentu a **Paxi de Santu Martinu** poita dd'ant firmada in sa Crésia de Santu Martinu a foras de is murus de Aristanis. **Custu tratau s'acabbu de iure de su Juigau de Arbarée**, custas is cunditzionis:

- Lionardu declarat, a nòmini de is *majores* aristanesus, su decadessimentu de su *judike* Ghilelmu II e de su Juigau de Arbarée, cedendi is territóriu a sa Corona de Aragona;
- **Lionardu pigat su tìtulu fuedali de marchesu de Aristanis**, de is duus campidanus arbaresus, de Parte Milis e de Parte *Bonorzili*, in càmbiu de 500 fior. a s'annu.

Ghilelmu II no arreconnoscit su tratau e, una borta torrau dae sa Frància, **organizat is territóriu abarraus** asuta de su poderiu suu e ponit cumentu a capitali sa citadi de **Tàtari**, sighendi a guvernai cumentu a **Judike de Arbarée**.

IS ÛRTIMUS ANNUS DE ARBARÉE

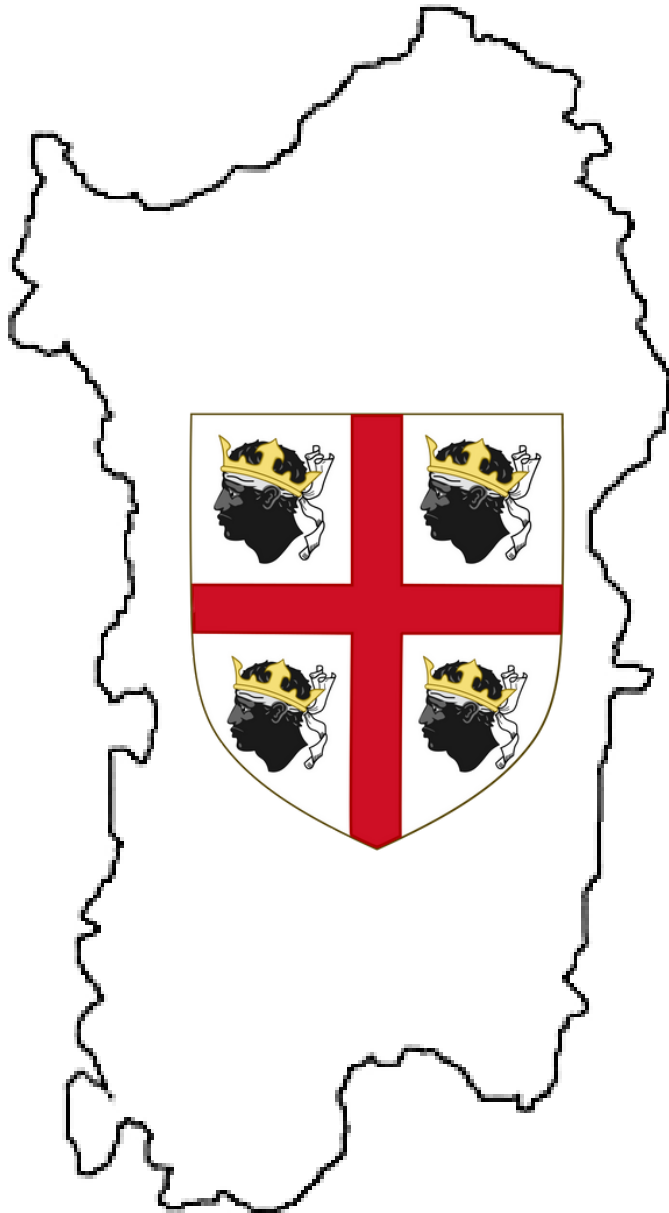
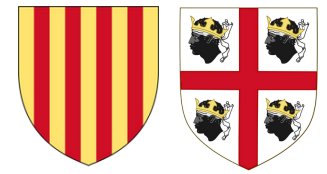
Ghilelmu torrat a afortiai s'**alliàntzia cun Gènoa**, nimiga de Aragona, chi cun sa flota sua cumprit scurrerias in is costeras logudoresas e gadduresas, lompenti fìncias a Casteddu. Sèmpiri gràtzias a s'agiudu genoesu arrennescit a conchistai su Casteddu de **Longonsardo** cun s'agiudu de **Artaldo Alagon**, e in su mesi de maju de su **1412** ócupat po pagu tempus **S'Alighera**. Ma luegus **Ghilelmu s'agatat a solu** gai chi Gènoa si torrat a dedicai a batallai cun Venétzia.

s'ùnicu esempru de soddus sardus de su perìudu juigali est s'emissioni de su 1410 de sa zeca de Tàtari de *minuti* e *patacchine* in ammesturu de prata

S'ACABBU DE SU JUIGAU DE ARBARÉE (17/08/1420)

Tandu su **judike**, oramai isolau, circat un'**acórdiu cun su rei de Aragona Fernando I** (su primu de is Trastàmara, de orìgini castilliana). Su 25/05/**1414** is duus s'atóbiant in **Zaragoza** e cuncordant ca Ghilelmu depiat lassai a sa Corona de Aragona totus is terras, arrenunziendi in manera definitiva a is deretus dinàsticus asuba de Arbarée, e in càmbiu su rei ddi donàt su tìtulu de cunsilleri e camerlengu arrégiu e, pruschetotu, **153.000 fiorinus**. Ma su rei non teniat totu custu dinari in cussu momentu e tandu dd'at a fai un'acontu de 40.000 fiorinus e s'àteru pagau a ratas. **Is sardus**, pruschetotu is citadinus tataresus, scìpiu de custu acórdiu **iant acusau a Ghilelmu de traitoria** e de abandonai su camminu concas a sa libbertadi. Oramai **sa càusa arbaresa furiat morta** de veras. In su 1416 a *Fernando I* ddi sucedit *Alfonso V*, e cun issu, su **17/08/1420**, firmat su **tratau definitivu cun sa cessioni de is territórius** in càmbiu imoi de 100.000 fiorinus.

Ghilelmu no at a torrai prus in Sardìnnia e s'at a mroxi su 17/08/1424 in sa Batalla de *Verneuil* intra francesus e inglesus.